नं: ५४-घ
परिभाषेन्दुशेखर टीका
परिभाषार्थ मञ्जरी (अपूर्ण)
पत्राणि ५५

नं० : ~~५१०~~-घ नं० : ५४-घ

परिभाषेन्दुशेखरटीका

परिभाषार्थमंजरी ~~नाम~~ पेषा (अपूर्ण)

पत्राणि ~~५५~~ ५५

~~१०~~

५८ पत्राणि

परीभावेंदुशेखर दी टीका

वीरेश्वरेण विदुषा भैम्यां पुत्रक मुत्तमम्॥
लेखापितं श्री चानायनगर्यां शिशुतुष्टये॥

१३५॰

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसाम्बसदाशिवाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीमदिष्टदेवता जयति ॥ विनायकपदाम्भोजं वि
नायकपदाम्बुजम् नत्वा करोति भीमाख्यः परिभाषार्थमञ्जरीम् १ गुरोः कटाक्षनिक्षेपसमुज्ज्वलधियामयोद्गु
म्फं क्षमन्तां क्षान्तिनिक्षेपणाविचक्षणाः २ आर्य्याप्रान्तर्यपि प्रत्यसमर्यादिभिमाकृतिम् पश्यतां परपतां हृदजन
नीं जननीं धियः ३ हंसः सारं यथादत्ते सारासारविवेकतः स्वल्पोऽसारं तथा सारमंगीकुर्वन्तु धीजनाः ४ तत्र समा
प्त्यादिप्रतिबन्धकविघ्नोपशमनाय प्रकृतग्रन्थादौ नमस्कार्यस्येष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
प्रथन्ते इत्यादि वृद्धिसंज्ञासूत्रादिमध्यभाष्यानुग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये च ग्रन्थान्ते च पुनः पुनरिति शिष्टाचारबोधितमव
तेऽवश्यकर्तव्यतया स्वचितं मंगलमाचरन् शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति। साम्बशिवमिति अम्बा जगन्माता पार्व
ती तत्सहितं शिवं शोभनेऽस्मिन् जगति इति अधिकरणव्युत्पत्त्या जगदाधारमित्यर्थः। सर्वनिष्ठव्यवस्थितवस्त्वशिवपद्
प्रवृत्तेः तन्नेरन्तुराणादिसूत्रेणाशीङ्को हृस्वत्ववन्प्रयपो निर्याननात्। पदाशिवे मंगलमस्मास्तीति शिवः सूर्शश्च्य १

घवं साम्बेति विशेषणान्नु तद्वियोगक्लेनापननुगुणाध्यस्यनप्रनेकिंप्यप्रसमितिमाशंक्याह त्वमेतिन्त्वं हते ऽस्मिन् गुणा
त्मानं दाहयोपपत्रेत्यर्थः। यत्नात्वं हते प्रजां वर्धयति त्वमत्वं हते नौ ऽत्रेति अन्तर्भावित णायर्थीमिनिन् शिवत्वमत्वशब्दाभ्यां स
म्पिष्यति कर्तृत्वं वोधितम् शिवो मोक्षेप हादेवे कीलके न्नहृयोगयोरिति कोशवलेन शिवशब्दस्य मोक्षपरत्वेनु मो
क्षदातृत्वमपि तस्य वोध्यम् एवं त्रित्रितयकर्तृत्वेन तस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वात् तस्यैव नमस्कारविषयतेति जंघत्वदाकृतं
पदमाता वक्त्र मन्त्रा देवी मुक्ते रेवा लोकमाता लक्ष्मीलत्सहितं शिवं सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुरिति महाभारतोक्तेः ईशि
हनामानं विष्णुमित्यर्थः। केचित्तु शाम्बं शिवमिति एथ कृयदमपि दृश्यते न च रथकाराधिकरणन्यायेन रूढे रूढेरता
विष्णुसहस्रनामेति शिवसहस्रनामाप्यविशिष्टत्वात् न च रूढेस्तु स्यत्वेऽस्यैवात्र जन्हणो मानाभाव इति वाच्यम्
रुजं द्रावयतेयस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः ईशानादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः १ पिवन्ति ये नराः नाकं मुक्ताः संसारसा
गरात् तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः २ शिवः सुखात्मकत्वेन शर्वः शंरोधनाद्धरिः कृत्यात्मकमिमं देहं

२

पत्नी वक्षस्थले प्रवर्तयन् ३ ऊरुतिवामात्ततो देवो विरिञ्चिश्च विरेचनात् हरणाद्धरनामासावैष्णव्यादिर्नुरुच्यते ४ एवं नानाविधैः
शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः ५ ननु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः अन्यनाम्नां ग
तिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तितः ६ अतो नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः प्रादादन्यत्र भगवान् राजेव स्वकं पुरम् ७ चतु
र्मुखः शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च ८ विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि
केशवः इति ब्रह्माण्डवामनस्कान्दब्रह्मपुराणोक्तेर्मुख्यशिवादिपदवाच्यताया विष्णावेव प्रतिबन्धपदिकरत्वात् न हि मुख्ये स्वप
ति सत्यमुख्यं युज्यते कर्पूरधामधवलं कनकाङ्गहारं धीस्थं त्रिनेत्रशशिशेखरमप्रतिमं सुतासमम् वामाङ्गमाश्रितरमा
नयनाभिरामं प्राज्ञास्यशंखसहितं हरिहरं नमामि ९ इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तहरिरूपस्य विष्णोः शशिशेखरत्वस्या
पि बोधनेन प्रतिभाषा इन्दुः शशिशेखरेयस्येत्यर्थकपदाभावेन शेखरमिति विशेषणस्य विष्णावसंभवाद्विष्णो
र्नमस्कार्यतायां च व्याघात इति प्रेतेति तु न शंका कलंकलशोपि देव्यानि मानवियोगित्वे नमस्कारे भगवतः प्राधान्यं पं:

२

सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते इति श्रुतिबोधितब्रह्मशब्दवाच्यचतुर्मुखस्यासं
ज्ञानहेत्वंगुणपूर्णत्वमर्थप्रकाशकत्वं च सामान्यविवक्षापरिभावे कुशेश्वरयद्वैः अप्येतासूचितम्· नागेश इति ननु आत्म
नामगुरोर्नामनामातिकृपणस्य च श्रेयस्कामो न गृह्णीयात् ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति निषेधादीविषयस्य जागरूक
त्वे कथमात्मनामग्रह इति चेत्तत्पमज्ञोपाधिकभेदपरिकल्पनागारूत्मस्यपातेन मर्षितत्वात्तथाहि प्रात्मा
नमात्मनाहनीत्यादावंतः करणशरीराद्युपाधिभेदेनैकस्यैवात्मनो भेदपरिकल्पनवदहं करोमीत्यनुक्तानागेशः
कुरुते इत्युक्त्याप्रत्ताक्यप्रपोकूपेक्षयाऽप्यस्यजन्यकर्तृजन्यभाज्ञाक्यप्रपोक्तत्वगंधकर्तृत्यादिरूपोपाधिभेदे
नैकस्यैवात्मनो भेदकल्पनात् विधौ निषेधकत्वेनादोषात् पक्षादृशाप्युत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य नामविदध्यात्
घोषवदाद्यंतरंतस्थं अवृद्धं त्रिपुरुषानूकं अनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम
कृतं कुर्यान्नतद्धितमिति विधिबोधितनामग्रहणस्यैव स निषेधः अतएव निषेधे ज्येष्ठापत्यकामस्येति शेषवांसं गच्छे
वि

न्

२ अन्यथा पूर्वोक्तविधिविरुद्धनात्ः सर्वेषाऽन्यत्वेन तन्निषेधेफलाभावात् तदुक्तं तमो श्रेयसः प्राप्तेरेवाभावात् तदसं
गतिः स्पष्टैव विरुद्धनामस्यापत्नेपित्रादीनां विशुद्धर्थं ध्यानमित्यर्थः यद्वा पूर्वोक्तनिषेधस्य नहि स्यात् सर्वभूतानीत्या
3 दिनिषेधकवाक्यानामग्नीषोमीयं पशुमालभेते स्यादिविशेषवाक्येन तत्तद्यागोद्देश्यकवैदिकविहितसंस्कारवि
कलसर्वभूतार्थत्ववत् संयोगयक्तमेस्वनामग्रहविषयकत्वकस्यनाश्च नचैतत्र संकोचककविधिदृश्यते: स
त्वाद्युक्तः संकोचः अत्रतु किं संकोचकमितिचेत् शिष्टाचारानुमितमंगलबोधकस्मृतिवत् अत्राप्यत
दाचारानुमितस्मृतिहिंसाजन्यसत्वात् तत्र श्रुतिः संकोचिका अत्रतु अनुमितास्मृतिरित्यदेतत् अनुमाप
काचारस्तु गौनहीत्यत आह भट्टोजिदीक्षितवृत्तिरित्यादिर्न्त्स्वं जूपा संगोपनीयो बोधः न चप्रथमाध्यापी
पत्नतीयपादेऽपि च माधिकरणोक्तप्रमाणात् उत्कृष्ट्यापरि[illegible]ज्ञापनापरिज्ञापनविचारपरभट्टपादैः यथा
युद्धेऽपत्तिः तत्रहि कुविद्वक्षिणादेशोऽप्रमातुल कन्यापरिज्ञापनं दृश्यते सोऽयमाचारः प्रमाणं शिष्टाचारात् होल २

म

काद्याचारवद्दिमनुमानेन स्मृतिं कल्पयित्वा तादृशाचारस्य प्रामाणिकत्वमाशंक्य न शिष्टाचारेणास्मृतिरनुमातुं
शक्येति सिद्धान्तितमिति वाच्यम् मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च मातृप्रवरां चैव त्यक्त्वा चांद्रायणं चरेत्
इति स्मृतिनिषिद्धत्वेन शिष्टाचारा[illegible]नुमितस्मृतेर्विरोधे इत्याशयात् न चात्रापि पूर्वोक्तरीत्या प्रसक्तस्मृति
दूषणया शिष्टाचारानुमितस्मृतिकामिनीप्रमोह इति वाच्यम् एवं तर्हि शिष्टाचारानुमितश्रुत्यापत्तेः क्षायामपि स्मृ
तेर्बाधेनादोषात् न नन्वशिष्टाचारः साक्षादनुमापकः किन्तु मध्ये स्मृतिकल्पनया श्रुतिमनुमापकः अन्यथा पूर्वो
क्तमहत्याद्व्याकोपनिदिगन्तुरगुहान्धर्मः प्रक्षेपः अत एवाहुः आचारानुमितं स्मृत्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनेति
न घटतेति तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यत एवं च प्रसक्तस्मृत्या बाध एवेति चेन्न श्राद्धे विवाहे संन्यासे यायपत्कालादि
षु कुचित् इति तदपवादकस्मृतावादिपदेन गर्भाधानसंध्यावंदनप्रोषितागमितावादनमामनन्तरस्य प्रनहसो
नादोषात् भाष्यकारस्यापि स्मृतिवाविशेषेणापूर्वोक्तन्तु दुक्तेरादिपदेन तस्यापि ग्रहणात् च षोडशीग्रहणा

ग्रहणापोहविविकल्पस्वाकल्पनाङ्गेति दिक् । कुरुतदिति अनेन फलस्य कर्तृगामित्वं सूचितम् । तत्र तु नमपा
स्यार्थं जन्यः क्रियते । किन्तु स्वात्मनो धार्थमित्यर्हं इति । एवं इनमनुधीरिति अनेन ग्रन्थकारोऽस्वेष्टदेवताऽ
नुग्रहात्स्वस्य सामर्थ्यमास्तीति सूचितम् । पृष्ठायो नमी क्रियां च कुरु इति न्यायेन परार्थोऽपि भवत्वित्याह । बाला
नामिति यथान्धकारे स्वात्मार्थं नीयमानो दीपः परस्य प्रकाशकश्चेत्को वारयितेति भावः । ज्ञापकन्यायसि
द्धानीति ज्ञापकन्याय शब्दाभ्यां पृशी आघञ् सिद्धशब्दस्य क्रियानिष्पत्त्यर्थकस्य सिद्धे शब्दार्थेति वा
र्त्तिकव्याख्यायां भाष्यस्थ ननु च भोरिति प्रतीकमादाय कैयटस्य च तथा प्रत्युक्तेयितस्य तदर्थकत्वेन सिद्धा
निडुक्तारता क्रियानिष्पन्नानि वाचनिकानीत्यर्थः । अपूर्वी स्यात् तत्त्वं न हे तु ज्ञापकन्यायसाध्यानीति वदेत ।
एवं इद्विदुस्येति सूत्रे सिद्धशब्दप्रत्ययविधाविति वार्त्तिके निष्पन्नार्थकस्य सिद्धपदस्य प्रसिद्धत्वात् सर्वं अ
न्यभाष्यतु ज्ञारता क्रियानिष्पन्नत्वाविशेषेपि ज्ञापकन्यायाऽसहकृतो ज्ञारता क्रियानिष्पन्नत्वं बोध्य

मद्दं चान्यसमभिव्याहाराद्देवदत्तपक्षावाचनिकानीत्यस्योभयत्रान्वयो न्यायविशेषवलात् सिद्धानीत्यस्याऽत्रे ऽहर्दि
वं न यथा नोऽगाम ध्वंयन्ववसितस्यादिभाष्यबलात् स मुख्यपक्षः । एवं चात्र याशिनितं त्रेवा वाचनिकी निद्धाय न्यायसि
द्धानि चेत्यर्थः पूर्वत्र वाचनिकानीमस्य सम्बन्धः स्तुस्मच्च यव तेनानुदित्सवर्णस्येति पत्वत्रेशब्दरूलमनू घकेप
ठानुपाधिनः एत्व नानुदित्सवर्णस्येति यदेणाण् ग्रहणे ज्ञापकमुच्यते इतितपरकरणं विचारयन्ताशङ्कते न
च तपरसूत्रेणाऽकारग्रहणार्थं न दिसाशंक्यस्याने तर मपरिभाषया ऋकारस्य स्थाने तस्य वाऽरशोनग्रहणापत्ताभा
वादिति समाहितं तत्रशंकैव ताव न संगच्छते ऋकारमतेऋकारऌकारयोः सावर्ण्याभावेन तद्ग्रहणस्य दूरापा
स्त्वात् तपरसूत्रे समानकालाऽसवर्णग्रहणानिवृत्तये सवर्णपदानुवृत्तेरावश्यकत्वात् वार्तिककृन्मतेन तत्संभवेऽपि
च्चानुदित्सवर्णस्येति सूत्रे ऽणाऽग्रहणाम्नातेन पूस्वारस्यानन्त्यात् संदेहाभावात् एतेनेपसर्जा दृ ती तितपरकृ
रणादनुदित्सूत्रे ऽणाग्रहणं [illegible] सायरेशो तिनपुंके ऌकारग्रहणेन चादिताथ्यी दृ तिश्रो स्वरो भिरपि परास्तेति दृ

५

परात्वद्ग्रहणस्य सर्जुस्तुन्तुर्णं प्राशयानवबोधनात्तत्र प्याहितपदानन्तरं पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवत्त्वमित्यनेना
प्यार्थं स्थिपमात्तोन द्विर्वचनादावपि कृतत्वे स्थानिवत्त्वनिषेधे सिद्धे द्विर्वचनादिग्रहणसामर्थ्यमते पूर्वात्रा
नेपि सूत्रकारमते द्विर्वचनसवर्णादिग्रहणं वर्तितवर्तितं स्यादित्याशंक्य निपातामपि प्रवृत्तिबोधनार्थं तेन राम दृ
त्याहौ विसर्गासिद्धिरिति शेखरादौ सूत्रकाराशय वर्णानवदृको किं दीर्घं इत्येव सिद्धे सवर्णग्रहणं नपाहृशास
वर्णेपरतः दीर्घं कृते सवर्णग्रहणसाथक्यमते न त्तृकौ रेणा ऋकारस्य सूत्रकारमते सावर्ण्य लृनाद्का
रेण लृकारग्रहणमाशंक्य शाद्दरत्वादौ समाहितम् नच स्थानेन्तरतमसूत्रे किमुदाहरणमिमाशंक्य दृको
पराचितस्यस्य निपातमित्युदाहरणमुक्तम् यथासंख्यसूत्रे सूतत्संभाध्याः कः सवर्णेत्युदाहरणं स्थापित
मं कीतिन्यासेतु तह्युदाहरणमसंगतं त्वेवेति भाष्यविरोधे तिवाच्यमेत स्तु सूत्रस्य सभाष्ये स्थिति न्यायेन प्रमा
प्यानेनादोषात् ऋलृवर्णयोरितिवार्तिके कैवाक्यतया ऽकारादिमिर्लृकारेणासवर्णत्वाभावबोधनेनतत्सं ते

को ५

नि

नापिसावर्ण्यकस्यनायामेवंस्यादितिशंकानुद्रष्टयाक्तेव अत एव सूत्रे भाष्ये वैहितत्सर्वमित्यादिव द्योक्तिरप्यनुग्रट
हीता अऌकसूत्रे ऌकारग्रहणानुपपत्त्याख्यार्थं यकत्वमतो मंताविधायकं वार्तिकं नापूर्वमिति गूढाकूतम्
अत एव भाष्ये ऽकः सवर्णेतिसवर्णग्रहणं ऽकृतेव्यक्तानोक्तास्तस्य सर्वथाऽप्रामाणिकत्वे तदुक्तिमेतां ब्रूयात्
अऌकसूत्रे वार्तिककारेणासावर्ण्यस्योपसंख्यानात्त्वेन सूत्रकृतातदनाश्रयणात् ऋऌकारोपदेशः कृतेति
केयटस्तु यथाश्रुतार्थग्राहीति नास्माकं प्रतिकूलः किंत्वऋऌवर्णयोः सावर्ण्योपसंख्यानवादिमते अ
ति अवेत्यादिवार्तिकप्रत्याख्याने सूत्रेता विरुद्धेव स्यात् अकारऌकारयोः सिध्यातदैकवाप्यतया सूत्रका
रमतेपितयोः सूत्रे तौ व सिद्धिरुचिता किंत्वस्माकं मते सूत्रे ऋकारमते अकारऌकारयोः सावर्ण्यमाशं
क्यवार्तिकं प्र॰ नमितितन्मतेपितस्यसिद्धत्वात्प्रत्याख्याने तु तस्यार्थान्तरमित्यन्यत् अस्य थास्
त्रकारमते न्यूनतारतदवस्थैव ॰ अपतपकजातिपक्षमुपक्रम्य वार्तिकस्यार्थान्तरं गन्थेषु संगच्छते वार्तिकद्व

६

न्मते रुस्माद्युक्तिरपि अतितुच्छेति तन्मते ऽणाद्येहणीप्रत्याख्याने न अज्झलवर्णयोरित्यनेन साजात्यातिदेशात् शब्द
रत्नादौ त्वणाग्रहणाविचारेण यत्न स्पर्शकार्याः करणात् यवज्वुत्वदुक्तशंका न वकाराप्रव्व अतवोपसर्गा इतीत्येति
शेखरोप्युज्जीवितेत्यलं ग्रन्थाशयमजानतो दूषणावकाशाभावात्त्वोनेति दिक् ननु ककारहकाः रयोस्सावर्ण्य
बोधेपि वार्तिककारमते ऽणद्ग्रहणप्रत्याख्याने नोपसर्गा इतीत्याहो अकारेणाहकाराग्रहणमाशंक्य वार्तिके
न साजात्यप्रतिदेशपतेरत्युक्तिस्त्वनुचिता सूत्रेणैव सवर्णसंज्ञा तत्र सवार्तिके न तु साजात्यातिदेशेनेति वैरूप्यग्र
हदृष्ट्या निमित्तत्वात् किन्तु भाष्यमपि साजात्यमेवातिदिशतीत्यानं चात्र ननु जलाविति सूत्रे अस्तवर्णयोः सावर्ण्य
प्रतिपादकवार्तिकस्त्वं तथा हि जातिपक्षे ऋलृवर्णसवर्णसंज्ञाप्राप्तिः ऽणुदित्सूत्रे ऽणग्रहणप्रत्याख्यानेन
विधिप्रदेशेन ग्रहणे निबन्धनस्त्रत्वेयर्थ्यं स्यात् यवमनसाऽग्रहणप्रत्याख्याने उपसर्गा इतीत्याहो अकारग्र
हणेन हकारग्रहणानापत्तेः अणग्रहणप्रत्याख्यानमसंगतं स्यात् तात्पर्यं सा जात्यबोधने तु सूत्रसार्थ ६

कथं वार्त्तिककृदुक्ताग्रहणाप्रत्याख्यानं च संगतम् अतएव नाज्झलाविति सूत्रेण प्रत्याख्यानं भगवता कृतं तेनोक्तमे
वं सति सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामेकवाक्यता संपन्ना भवति न च सूत्रकारमते जातिग्रहणस्याभिमतत्वे सूत्रेऽण्ग्र
हणं किमर्थं कृतमिति चेदेकदेशसूत्रवज्जात्याख्यायामिति व्याख्यावेहि ननु तर्हि सूत्रकारवार्त्तिककारादीनां मते को वि
शेष इति चेन्न कोऽपि । तद्दोषस्यैवतांशप्रकाशितत्वात् न च वर्णमेकेनोत्पादितवर्णग्रहणे सजातीयवर्णग्रहणे
ऽन्यविपत्तिः स्यादावृत्तिर्वापत्तिरिति वाच्यम् चजोः कु घिण्ण्यतोः दधस्तथोश्च बस्तथोरित्यादिज्ञापकादितत्
तत्कोऽकारानुपपत्तिश्च तदहलां सजातीयत्वप्रयुक्तकार्याभाववज्ज्ञापनादृते ग्रहणाज्ज्ञापनाद्वा सवर्णग्रहणासामर्थ्या
देव झरो झरि सवर्णे इत्यादेरन्दोषः हलाभिसुक्तेरस्तु न दोषः न च व झोरेवेति नियमार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् अनेकत्रानि
यमप्रयोजकेनायाभ्युपायत्वात् नियमापेक्षया विधेर्बलीयस्त्वाच्च ज्ञापकत्वात् विधित्वं ध्वनितं स्थापयितुं अथो
ऽण्मत्रस्य ग्रहणं इत्येतत्सूत्रं ज्ञापकं परं भाष्ये एवमण्उणा सूत्रेऽनुबन्धासंकरवार्त्तिकप्रागिद्व्यतोऽणादस्यैव सि

१
7

द्वैधीभावादिप्रयोगित्वं त्रित्वं करणेनानुबंधसंकर इत्येतत्प्राप्यं व्याख्यानपरत्वं विवक्षितं च॰ न चात्र पदेनाजन्तादि
ति सूत्रस्वीकारे गौरवं अथ शुद्धिः न सवर्णस्य चेत्संज्ञा स्यात् प्रत्याख्यानेन दाढ्यापुत्रो सवर्ण्यानापत्तेः परात्प्रोत्साद
रूपाप्रयुक्तलाघवेन तस्य पराहतत्वात् न च चौः कुत्सिता ह्रीविधेयोऽप्रत्यय इति निषेधापत्तिः भवन्मतेऽदित्क
रणेऽनेवमन्मतेऽप्यनिषेधात् चजोरिति ज्ञापके न सजातीयप्रयुक्तकार्याभावे प्रसक्ते तदभावाय तत्करणात्॥
सवर्णसंज्ञायामिति संज्ञाव्यवहारपरभाष्यं तु व्यक्तिपदार्थनिष्ठापकमिति तिनाम्नामकं। मार्गीमवरूपाद्धि एवं च
मेकलेपसिद्धिरिति वेदिष्टापत्तेः न चाप्रत्ययस्य सस्य प्रतियोगिनोऽभावात् प्रतियोगिप्रसिद्धये सवर्ण
स्येति वाच्यमेव अत एव तपरसूत्रे त्वत्कार अस्ये त्युत्तरसूत्रमपि नासंभेजमति ति वाच्यम्॥ तुल्यास्यप्रयत्नं
अ सवर्णमिति परसूत्रे काले स्यमनाजन्तसौप्रत्यये तेन्यासे सूत्रकारवार्तिककारयोस्तात्पर्यकेल्पनेना दोषात् अत्र
पक्षे न जस्य हशामपि न कर्तव्यमिति द्विपुत्रोन्सवोऽभिर्द्धे स्पति लाघवम् अशात्यहशाप्राप्तासवा

राम
१

तिनवार्त्तिकेनसाजात्समतिदृश्यतेइतिव्याख्यातावत्सर्वोपमर्थो ध्वनितेस्यलमतिलेखनेनतिदिक् उक्तारसाका
द्रे तस्मिन्निति तित्सूत्रेनिर्दिष्टग्रहणेनोपशब्द पूर्वकं संवदिशेरुक्तारसार्थकत्वमित्यस्यव्यभिचारादितिभावः
कैयटइति अत्रायंप्राचीनमतेनिष्कर्षः यथोद्देशेसंज्ञापरिभाषयोः स्वदेशेवाक्यार्थबोधोत्तरं विधिप्रदे
शउपस्थितस्यावाक्यैकवाक्यतायांतत्रैवलक्ष्यसंस्कारः कार्यकालपक्षेतु स्वदेशेवाक्यार्थविनैवतत्रोपस्थि
तोपदैकवाक्यतयाऽन्वयेनलक्ष्यसंस्कारः।एवंच स्वदेशेवाक्यार्थबोधः विधिप्रदेशेवाक्यैकवाक्यतालक्ष्यसंस्का बो
रस्तत्रैवयथाश्रुतग्राहिप्रतिप[illegible]त्रये ज्ञप्यक्षेतिचतुष्टयंयथोद्देशपक्षेपर्यवसन्नम् कार्यकालपक्षेतु विधि
प्रदेशे[illegible] वाक्यार्थबोधःपदैकवाक्यताविशेषप्रतिपत्त्रये ज्ञप्त्येतित्रितयंपर्यवसन्नम् लक्ष्यसिद्धिस्तु प्रपत्रा
पिसमानैव विधिप्रदेशे यथोद्देशेवाक्यैकवाक्यतया कार्यकालेतुपदैकवाक्यतयेत्यस्य दृतत् अत्रव्यवहि
तोत्तरवृत्तित्वेसत्यप्राप्ते पर्कार्यंतत्पूर्वस्यस्यान्धि व्यवहितोत्तरवृत्तिरितिऽचीतिसप्तम्यन्तपूर्वस्यकोपशाभवतीति

८

तन्मते ऽकमेकवाक्यार्थः अत एवेदं नेतपरकरणे नास्तीति प्लुतस्य प्रगृह्यत्वाभावमाशंक्य प्रगृह्यत्वं दृष्ट्वा
प्लुतस्यासिद्धत्वेन संज्ञाप्रवृत्तिर्न विध्यतीत्युक्त इति ऽनेन प्लुतप्रगृह्येति ज्ञापकेन प्लुतस्यासिद्धत्वे ज्ञापिते यथो
देशपक्षाश्रयणे प्रगृह्यसंज्ञादृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वं स्यादित्याशयकं किं मतोपसिद्धः प्लुतस्य सं
धिपुसंज्ञाविधावसिद्धेति भाष्यप्रत्युदाहरणयथोद्देशे संज्ञापरिभाषे प्रगृह्यसंज्ञाच स्वरसंधिप्रकरणान्त
मध्यपतितान भवतीतिप्रश्नेति केयटः संगच्छते अत्रैव प्रतीकान्तरे महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रातिप
त्रपेक्षास्तु कार्यकालपक्षः पद्धिपयोद्देशे विधिविधिप्रदेशे पदैकवाक्यतयान्वयस्तर्हि न द्देशत्वेन भाष्यस्यकै
यटस्य चासंगत्यापत्तेः किंच महावाक्यार्थे निवृत्ता ययोद्देशे पदैकवाक्यत्वाभावस्य कार्यकालत्तात्पर्यान्त
स्तत्त्वाबोधनाच्च नहि वाक्यैकवाक्यतायां महावाक्यः संभवति अत एव कार्यकालपक्षे तु विधिवाक्ये
मैवं वृद्धिसंज्ञाविधिविधानाभावे हेतु भाव्यमानतया सवर्णाग्रहणमेव न प्राप्नोतीति स्पष्टार्थमेव तपरकर

राम
८

रामिति वद्धि संज्ञयप्रकृत्वशेषेकोत्पत्तिः संगच्छते च द्विस्पृहैव सत्रत्वपरिभाषावात्वपक्षेरको गुणाद्दष्टीति वस्तपदोपस्थापक
मित्युच्यते एकवाक्यतायास्तत्रैव बोधनादिति कृप्रदर्शनमेतत् गुणाभेदमिति अतएव चमसैः दशापवित्रेण
ग्रहं संमार्ष्टीति मंत्रेण ग्रहसंमार्जनं विधीयते तत्र पशुनायजेतेत्यादौ पशुगतैकत्वविवक्षावत् अत्रैकवि
वक्षायैकग्रहः संमार्जनीय इत्याशंक्य ग्रहं प्रतिगुणाः समार्गः प्रतिधानं च गुणाः आवर्तनीयः इत्यापेनयाव
न्तो ग्रहाः संमार्जनीया इति सिद्धान्ते तु उद्देश्यगतसंख्याप्रयमाणापविवक्षिते तेतित्तमीमांसाध्यायादौ स
सौम्याधिकरणे समाहितं तद्वदिति भावः पशुनेत्यत्र तु पशुपस्थितिरिति विशेषइति अत्रापंमत निष्क
र्षः एकोद्देशे उद्देशे वाक्यार्थबोधः एकवाक्यतापरिभाषाद्देशे अक्षपसंस्कारः विशेषप्रतिपत्तये क्षवेति
चतु एपमत त्रस्वद्देशे वाक्यार्थबोधस्तु उभयसाधारणः कार्यकाले तु तस्मिन्निति समन्वो रूभावप्रमाणात्
साकांक्षे विप्रतिबोधश्चाकांक्षायोग्यतासन्निशाब्दबोधे परिभाषाप्रदेशे जाते ऽनन्तरं विधिप्रदेशे उपस्थितौ निरा

२

काङ्क्षपदैकवाक्यतयान्वयबोधः ऽलक्ष्यसंस्कारादिकं विधिप्रदेशे पदवत्स्वदेशे वाक्यार्थः प्राचीनकार्यकालापेक्षया
विशेषः । वस्तुतस्तु तस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यमेकदेशस्थुक्तिरिति विक्ष्यते तदानुस्वदेशे वाक्यार्थबोध इति ध्येयम्
संज्ञापरिभाषयोर्देशे तु स्वदेशे वाक्यार्थबोधादिकं प्राचीनोक्तपक्षयोर्देशपदेन वाक्यभ्यपगतास्तु विशेषः । तेषां यथाश्रुतपा वा
हि प्रतिपन्नपेक्षो वाक्यार्थः । एतेषान्तु विशेषज्ञानाहि प्रतिपन्नापेक्षेति लोके ऽस्मिन्नामेतिपदे देवदत्ते सुतनरितेन त्या
कांक्षाद् दृश्यते किमेतन्नाम्नः प्रयोजनमिति प्राचीनैस्तु पक्षयोर्देशे निराकांक्षशाद्बोधाभावात् यथाश्रुतग्राहित्वं कंठ
तस्य वोक्तं । इदं सर्वं जातशक्तिग्रहे सौवे तिवदत्ताम्नचिंतं संज्ञापाभाक्त्वारीपाधिकारवहिर्भूतसूत्रविषयके कार्यका
लापेक्षे तु स्वदेशे वाक्यार्थबोधं प्रति तरे सा विधिप्रदेशेऽनुपस्थितताबीदृग्सूत्रादिस्य भाष्यप्रामाण्येन वाक्यैकवाक्यतया
न्वयः । लक्ष्यसंस्कारादिकन्तु परिभाषाविषयककार्यकालपक्षवत् बोध्यमतत्राहि भाष्ये पुरस्तात् प्रवृत्ते सुपस्थिततमि रामः
दं भवतीदृदेदिवचनमित्येव वदन्तु वाक्यार्थस्तु पुरस्तादपवादा इत्येतद्देदं तस्याचिप्रवृत्तिभाव इति पदादिविधिं ऽपस्थि २

नावपि पदैकदेश वा क्यन्तपान्वपक्षे हि एकपद स्वपदं प्रतिरिच्यमानं स्यात् प्रत्युपक्रमभाष्यन्तु प्राचीनोक्तपयोर्देशोपर्वं भक्
त्वेन पूर्वसूत्रे एकपदे इति । तत्र हि क्विप्तौ निपरस्पूर्वप्रभाष्यव हिते चित्तमित्यादौ क्विति निषेधस्याप्रसिद्धत्वमित्यादौ व्यव
हिते दस्माद्यावेन तन्निमित्तमयहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकप्रवृत्तौ तत्वं तु नायमिनतीसेत तदृष्टे गुणनिषेधकनिषेधकास
विधिसूत्रं बुध्यावचदितार्थेनैत ज्ञप्याविषयकनिषेधशास्त्रेणावाधेति प्राब्धपूर्वपदादायतनेनोक्तम् अनेनेदूत्सूत्रस्य
कैयटसपूर्वापरविरोधोपि ध्वनितः । सूत्रे भाष्ये इति तत्र हि सोरवीजीमत्रपद् लुकः प्रमपद क्षतोनपरत्वमाश्रित्य निषे
धशंकायां न लुमतेति निषेधे उक्ते ङ्गाधिकारस्यैव स निषेधे सत्येनोक्तेकार्यकालमाश्रित्य गुणप्रदेशस्य त्वं नि
षेधशास्त्रस्योक्तम् । यं वंनियातयकाजनादि सत्राधेतवदेकस्मिन्नेन विधीयते तिदेशसंज्ञासूत्रपोरपि तत्र व्यौहा व३
रो द्रष्टव्यः । एवं च निषेधस्याप्यंगाधिकारस्यत्वेन न लुमतेति निषेध इति तात्पर्यम् । अदसोमादिति तत्र हि प्रगृह्य
संज्ञाहृष्ठ्या मुत्वस्यासिद्धत्वेनायादीनामप्राप्तिप्रगृह्यसंज्ञाविधानसामर्थ्येन । तेषामसिद्धत्वे ऽमेनाभिहिते ओ

१०

प्रग्रहस्य स्येत्यनुनासिकप्रतिबंधेन कार्यकाले चारितार्थ्यमुक्तम् भाष्ये तु क्लृप्तमिति । अप्रत्रे अत्र प्रग्रहसंज्ञारूपा
दिति सि विप्रतिषेधे प्रवृत्तिभावविधायकसूत्रस्य तत्वं कार्यकाले संज्ञापाठ उक्तम् आकडारेति । अत्रस्यं तत्व मेकदे
शाविकृतमनन्यवदिति परिभाषाव्याख्यावसरे स्फुटीभविष्यतीत्यस्य प्रग्ज्योदमिति स्यव्वमित्यारम्भकैः पटेदत्यन्तः
पाठ आहुरित्यस्याग्रे प्रक्षिप्तः ते न संज्ञाविधपक्षास्यपवत्वात् न चेद्दृमित्यस्य पथ्यो देशवर्णानमित्यर्थः तस्य तदुक्तमि
त्यनेन स्पष्टमुक्तत्वात् न च कार्यकालेति यत्तु कैयटानुपापित्रिये यो देशपक्षकुत्रितत्वादिमवलं अदं भाष्यं व्या
ख्यानमूल याहिपत्रयो देशत्वेन परत्वात्रिपाद्यां प्रधानस्य संस्कारोपपाठ । यो ह्रस्वादिन्यत्रत त्रनमुनद्
तिपो गविभागेन न पदान्तसूत्रे द्विर्वचनादीनां केषांचित् ग्रहणे न हृदुपधस्येति सूत्रे ऽप्रत्ययग्रहणेन वा ।
चि केषांचिद् सिद्धत्वाभावात् प्रधानस्योपस्कारेति तत्तु स्वेनैव स्वाले स्वन ओरवभारा क्रान्तमितिन मत्वत् तपलमपेक्ष्यते
योगविभागस्य भाष्ये ऽदृष्टत्वात् द्विर्वचनादीनां भगवता प्रत्याख्यानात् अप्रत्यय इत्यस्य प्रयोजनं सर्ग

राम:

इत्यर्थं दूषयित्वा प्रत्ययपदस्य तत्सम्बन्धिपरत्वेन प्रत्ययसम्बन्धिप्रकृत्यर्थमपभाष्यकोश्वरशब्द इत्यादौ व्यवस्था
पितत्वान्न पदेपि कार्यकालेन पक्षपातिमूले इदमोमादिति सूत्रस्य भयादिप्रयः पर्यवपर्यटत्वसंज्ञेति भाष्यक्षिते ध्यो
न्तावर्णं पाठकृतपूर्वत्वस्याश्रयणे ऽपादीनामेव परत्वंस्यादित्याशयेः न त्वपि विशेषविषयकत्वरूपदूषणेनपराह
तमूरद्दं भाष्यं परिभाषाद्विषयकं तत्तु संज्ञाविषयकमितिमहान्भेदः मन्मते तु अन्यतराकांक्षापि सम्बन्धः स्मृत्वम
वमूलकृतापत्तेरपि इमइतिपंचम्यानिरवकाशत्वेन परत्वं भाष्योक्तमनुपपन्नमत इत्यत्रानं कृत्स्नरूपत्वादिभ्रमः
तद्दपि न तत्रैव भाष्ये विवरणाकारैस्तदुक्तेः अयो हल्येव सन्निकृष्टसंभवप्रदर्शनायैव कैयटेशिनः सिद्धान्ते तु अनवका
शत्वेन इम इति पंचमीनिर्देशस्यैव प्राबल्यमुक्तं त्वया समस्ताभावेनेति दिक् इत्यलमिति न च इदमोमादिति सूत्रस्य पर्ये
वपूर्वटस्य संज्ञेति संज्ञापदे न तत्कार्यप्रवृत्तिभावउच्यते ऽत्राशयमजानता अयमेव प्रश्नः कथमितिपक्षे दृशिनउत्तरे का
र्यकालमिति पर्यवसानात्रापि पक्षे स्वदेशे वाक्यार्थबोध इति संज्ञाया अत्र परिभाषाया [illegible]पोरैकरूप्यमेव अस्य

थात्रापिपाठकृतपरत्वेऽष्टमप्रारम्भेऽपादौ नाप्येवपरत्वमापद्येतेति भाष्याशयः । अत एवमनुक्तौ सैव भाष्यंव्या
ख्यातं यदवधेः । लोहस्वादृचीति सूत्रस्य पीष्वविरोधोनेतितस्मिन्निति सूत्रस्यंविवरणांसंगच्छतइतिचेत्पर
कृदेशिभाष्यविरोधपरिहाराय यथाश्रुतभाष्यस्यान्यथाव्याख्यानतुशयपविर्जोयमितितथात्रक्रमशक्यत्वात् विरो
धपरिहारस्तु विशेषविषयत्वेन पूर्वं कृतएवतस्मिन्निति सूत्रस्य पञ्चमीनिर्देशोनवकाशत्वात् विप्रतिइति
भाष्यंव्याख्यापरवस्तुत्वात् स्वार्थे एवमविप्रतीतिविवरणाविरोधेनऽअयपनिर्देशे पञ्चमीतिपरिभाषाव्याख्यान
परानवकाशत्वात्पञ्चमीनिर्देशः पूर्वत्रसितिपल्लविरोधेनतत्रसमागताविरोधेनचात्रत्यसामान्यविवरणस्यप्र
वीनानुसारित्वात्तेन विप्रतिषेधस्य उ॰ मदर्थंशेदुकृत्वंवोधितमत्किं ऽवतावतापिपदैकवाक्यतावाक्यैक
वाक्यतारूतभेदस्यजागरूकत्वात्स्वउभयत्रापिपदैकवाक्यतास्वीकारेतुउपस्थितमिदंभवति । द्वेद्वेद्विवच
नमितितिदृष्टवशादीक्षितादिचरणानिगडविनिर्मोके वद्धिपहामिनोदैमांविधानेभाष्यप्रामाण्यमार्गेहितसूत्राप

रा॰प्र॰
११

वृत्तौ तपरकरणं स्पष्टार्थमिति तत् दृष्टीवत्सिद्धौ तपरकरणमिमे जर्थमिति वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोधो भव
तां। विरोधश्च तत्रत्यवाक्यैकवाक्यतया प्राचीनमतदूषणापरविवरणस्य किंच वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थसंज्ञासूत्रा
णां वाक्यैकवाक्यतामंगीकृत्य तपरकरणप्रत्याख्यानपरप्राचीनमतखंडकशेखरग्रंथविरोधश्च न चोभयत्रा
पि वाक्यैकवाक्यतैव वास्तु पक्षी स्यादिति सूत्रभाष्येणात्रत्यभाष्येण च तथाऽवोधनात् विनिगमनाविरहा
त्. किंच लक्षणापातादृशार्थवादिनां मते प्रवृत्तिभावस्य परत्वेपि प्रगृह्यसंज्ञाविनातदप्राप्तेः प्रगृह्यसंज्ञा
पास्तु परत्वेनापादिवाधस्यापदूषणाकीटेन निरस्तत्वाच्चात्वदुक्तमर्थं कृत्कांत्मे दिकृदमुक्तप्रदर्धे तत्र हिगार्थ
स्तु मदुक्त एवेति नतद्विरोधदत्यर्जीतिजे खनेनेतिदिक्॥ बोधः स्वदेशे लक्ष्याणामपरत्रच संस्कृतिः॥ वाक्यैक
वाक्यतामापेसचमंदोपकारकः॥१॥ द्वितीये विधिसमव्यपदेः महविनिर्णापः॥ तत्रैव लक्ष्यसंस्कारोति जि
ज्ञासा विनिवर्तनम्॥२॥ संज्ञानांपरिभाषाणामेषा प्राचीनपद्धतिः। पयोदेशोनवीनानां स्वदेशे त्वर्थनिर्णयः

पदैकवाक्यतालक्षणसंस्कारोऽत्रैव संमतः विशेषणत्वोधिकारिस्यात्त्वकीस्यानेतिभाष्यतः ४ विधिप्रदेशेवाक्या
र्थः कार्यकालेपदैः सह भाष्यान्तरस्यदुष्टत्वाद्विशेषणोपकारता ५ यथोद्देशेतु संज्ञानां प्राचीनोक्तेरभिन्न
तो विशेषणोपकारस्तु विशेषो भाष्यवृत्तितः ६ कार्यकालेतु संज्ञानां स्वदेशेनैव निर्णयः ईदूत्सूत्रस्य भाष्ये
तापदानां नैकवाक्यता ७ तत्रैव संस्तुतिः प्रौढमनोरंजनतातथा आकडाराधिकारस्यसंज्ञासु तु वि
पर्ययः ८ ज्ञातश्च क्विग्रहे सोव संस्तुति भाष्यमानतः संग्रहीतो विवेकोत्र प्रमाणानां बालबुद्धये ९ नैवम
पमिति सूत्रेस्वघटितसमुदायाप्यादिवृत्तित्वसम्बन्धेन लक्ष्ये तुस्वघटितसमुदायोपस्थाप्यत्वसम्ब
न्धेन स्वप्रतियोगिकाभाववत्त्वसम्बन्धेनवेति तिभावः यथाभूतलं घटाभाववदित्यत्र भूतलवृत्त्यभावेप्र
कारतयाभासमानस्यघटस्यासौ किं सन्निकर्षजन्यज्ञानविषयत्वं तथेहापीति ध्येयम् न साक्षाद्दे
वतत्वप्रतीतिरित्याशयः ण्डाकप्रत्ययान्तावितिकेशाणेतिपाठः अन्तयवाग्रेकादेशइतिसंगच्छते पद्य

ननु साक्षात्प्रत्यपाहीदत्वेऽसति पारोक्ष्यकथाद्यघेति साप्रत्यपप्राप कदहाति दृधात्योर्विभाषेति विभाषाऽत्र हसां
यर्थस्मात् अस्यरूपत्यमपत्वेनैवपक्षे सा प्रत्यपक्तिद्धेरेवं चैत्संज्ञातेन विभाषाऽत्र हसोन लाप्यते तस्माद्धननु
घत्राद्विष्योसाद्रत्याहीवोध्यमिति चेत्तत्राह कप्रत्ययपादाविति तत्कुसासंविज्ञानो बहुव्रीहिः तेन कप्रत्य
यनं दिज्ञहीति स्मुस्मुरुचे स्यादीनां संज्ञहोबोध्यः तद्देव विवक्षोति कौदिरित्यादिना व्यर्थतापत्तेश्चेति ननु च
कारेसास्वपूर्ववर्तिन्येव कार्यं ज्ञाप्यते नोत्तरत्रेति बुजघसाकेन दोष इति चेत्सत्यम् ओरवं भाष्यविरोधश्च प्र
त्र्यं दृष्टसांत न्यतेवोध्यम् तत्र ओरवं प्रदर्शितमेव भाष्यविरोधं दर्शयति ररद्र्यवेति डादिविषयेत्विति नन्वनुव
धत्व पोऽपकृतमनेकालत्वं नेतिपरिभाषार्थस्यान्यत्रमम्भवत पाआनुपूर्व्या सिद्धत्वकथन मसंगतमिति
चेत्सत्यम् दीक्षितानुरोधित्वात् अस्य ग्रंथस्येसर्वोऽहं शानिर्वाहम्मप्र यत्नेवसावोध्युः अतस्य वतुः प्रपुक्तः॥
स्पष्टश्चापमर्थे ञ्ञेकाजिति सूत्रस्थभाष्यव्याख्याने पदे स्मिन्नेपदानामित्यत्र विवरणोशेखरे जसः शीत्य

१३
13

त्रापीति ध्येयम् एतेन क्लृप्तानुपाधिमिडीसाल्लादिविषयेनुमर्वादेशत्वं विनात्वनुबंधस्यैवाभावेनानुपूर्व्यासि
द्धिरित्युक्तं तत्परास्तमप्यदपि क्षित्कुरसोनानुबन्धानीमस्तु व्यवहाराभावो नाप्यतेइति स्थानिव॰ त्सूत्र
स्थशेरववरमनूद्य अनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थिते ऽस्तु वैसंपत्तेत्वेन स्वयपपित्तयैवानुदितत्वेन दोषा
नवकाशादित्तिदूषणाणावभासमभिद्ध्युक्तं मुधैवतत्स्यह लः ष्णुइत्यादि सूत्रस्य भाष्यविरोधहासाहृ
त्संमिश्रितत्वोक्तत्वहिशानत्वुःशित्वेनानुबंधाकार्ये ऽनाद्विधाविति प्रतिषेधः प्रवर्ततेइत्युक्तेसैर्वि
पित्वेस्यापित्मह हस्तास्यतात डोङि॰ त्वस्यबवैयर्थ्यरूपदूषणतोनशि ह्रदहरांप्रत्याख्यातमत्वदुरुक्तीत्याअ
नुबंधविनिर्मुक्तस्यैवस्थानित्वेन शंकासमाधानयोरसंगत्यापत्तिः किंच्च क्ङितिचेति सूत्रे ऽचिनवादेो
स्थानिवत्त्वेन ङि॰ त्वे गुणनिषेधकाशंमपासु टोङित्वेन ङि॰ दादेशाङि॰ तोनेत्युक्तम् अपिच रमापाधित्वा
द्ङेदे॰ रनवकाशत्वाद् टापि स्थानिवत्त्वेन ङि॰ त्वाघाड्जापमानोनस्यात् ननुचसर्वत्र स्थानिनिवस्यु धर्म

रा.प्रः
१३

स्यान्नेयमिति चेत्तन्नैवानद्विधाविति निषेधः स्यान्न विशेषणात तथा सर्वत्राज्ञाप्रयत्नात् ज्ञापकेनाऽऽत्मत्वमवहा
राभावबोधनद्वारेति शेष इति न तद्धितो ध इति शेखरे एवन्न द्विरोधपरिहारे साननतद्वाक्यविरोध इति द्विक्
उपदिश्यमानस्येति उपदेशापदे कर्मसिद्धत्रितिभाष्यं यत्तु कैयटानुयायिनः परिभाषायां अवतरणं प्राहुः
अवदातं पुरुषमित्यत्रोपदेशे जन्तौ नाम्नात्वमुच्यमानमित्यादिभाव बलेनोपदेशपदोच्चेखेन भाष्यविरोध
मिक्षाम्भंसीवकुः कृतनेतन्नदी किंतेत्यादावपि प्राप्नोतीति भाष्यमनुपादाय पदसकर्मसाधनस्तदानुपदेशेत्यस्य
उपदिश्यमानस्येत्यर्थः एवञ्च तथैव प्रमीनदानुविशेष्यापादानान्तरन्तविधौ प्रसक्तेन दोषः पदान्तस्य साधन
त्वदानहेतुपादानादुपदेशे पदसंच इत्यर्थे प्रवृत्ते स्यादोष इति कैयटः तन्न धातोरित्यस्य निरवकाशत्वे किं तादृशोक्त
वारणाय तत्स्वीकारात्याघादेः तउपदेश इति शेखरे च स्पष्टम् विकल्पविधायकेमिति विकल्पार्थकविभा
षा घटितं मन्त्रमित्यर्थः एवञ्च विभाषाग्रहणं ज्ञापकमिति भावः वासरूपसूत्रे इति अत्र पद्यविधि

तृग्रहणमाङ्॰ निर्देशविभाषाग्रहणेऽरनेकान्तत्वपक्षेऽपि ज्ञापयितुं शक्यत्वात् तथापि अनेकत्रानेकलक्षणादि
प्रेपुत्तत्रो द्वेशाभाव्यविरोधेन चोक्तार्थज्ञापकत्वेन साध्वीति ध्येयम् । त्यन्ताशब्दनाचेति ननु कृतीति त्रुटिमा
संख्यास्तीति संतप्रतिषेधो ऽज्ञापक इति चेन्न अर्थवत्त्वात् शब्दस्य ग्रहणे न च तस्मै व्यावर्त्यत्वात् अतएव
व भाष्ये त्वदुक्तमाशंक्यार्थवत् ग्रहणे नानर्थकस्येत्यर्थवत्त्वाद्यस्य ग्रहणमित्युक्तम् नन्वेतज्ज्ञापकम
पुक्तम् तथाहि ज्ञापकात्पूर्वमेतैः संख्यायदेन कृत्रिमसंख्याग्रहणात्कृत्रिमसंतस्यैव ग्रहणं प्रसक्तं न कृत्रि
मस्येति तु भयोरनुपस्थितत्वात्काल्पमर्थवत्परिभाषोपस्थितिरिति चेन्न अतिशब्देन पादत्वस्य संख्याविशेषता तिरि
त्वेन विशिष्टबुद्धौ विशेष्यज्ञानात्संवभिन्नविशेषणज्ञानस्य कारणतया तत्ज्ञानस्य पूर्वं संपाद्यत्वेन तद
वस्थायां संतोः शंकु भयोरुपस्थित्या परिभाषाप्रवृत्तावर्थवत्शब्दस्यैव ग्रहणापत्ति विशिष्टज्ञाने नानुप
पत्ति प्रतिसंधाने पिज्ञापकत्वस्य सांम्राज्यपदारूढत्वादिति ध्येयम् स्यात्प्रायमयोः कैयटविवरणयोः

ननु अतिशयितं तद्ग्रहणे न शास्त्रे ऽस्तिपरस्येव ग्रहणात् प्रतिविपरीतमेव कुतो न स्यात् इति चेन्न बहुगत्वोत्तिरस्य
बाधापेक्षया उत्कार्थस्य बोधितत्वादिति ध्येयम् न बोधोपपत्तिरिति द्रव्यत्वप्रकारकद्रव्यविशेष्यकं सामान्यज्ञा
नं घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकविशेषज्ञानं प्रति न कारणमिति यथा सामान्यज्ञानं तु सामान्यबोधोपपत्तिम
वत्येव एतेन सामान्यज्ञानस्य बाधानुपपत्तिरित्विजगात्मकलक्षणादिभ्योऽपि बोधो न स्यात् इति दूषणं दत्तज
ज्ञाऽऽजालित्वमापादितम् अध्येताध्यायिनेतिः तज्जन्यमेतत् यत्तु कैयटानुयायिभिः ननु दीधीवेव्योः ङित्वात् क्ङि
ति चेति सिद्धे तयोः पृथक् निषेधोऽव्यर्थः तत आह तिपरिभाषावत्तादिता तन्नुच्छम् भाष्ये दीधीवेव्योर्नि
षेधविषये ऽदीधेदिदीधयुरित्याशास्त्रेऽतास्तथाऽदोऽस्ता दर्शनेन छान्दसत्वेनैव तत्र निषेधाप्राप्तेर्वक्ष्यमाणयाऽस
त्वमेव मास्त्वित्यर्थकदीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात् दृष्टानुविधित्वाच्छन्दस इत्युक्तत्वेन तत्क्षिरोधपर्वतपाते
नत्वहुल्लावतस्यास्य चूर्णितत्वात् ममकारणत्वापि न स्यात् दीध्यकदुत्पादावनिरस्तत्वाच्चोन्नतेति निषे

१५
15

घेन चरितार्थत्वात् स्वपक्षाय मर्थः शब्दको स्तु आदेशे स्यानिवद्भावच्छुपितरीति ननु उर्ऋतु नविपतीत्यादाविसृश
दस्य निमित्तत्वे नाश्रयणार्थप्रशस्तकार्यिणः निमित्तत्वेनास्तीत्यर्थो ज्ञापनीयः सव कार्यमनुभवन्ति तादिना
क्रोडीकृतः एव श्वधर्मिण्याहकृमानविरोधः॥ तथाहि॥ शुपितरीत्यत्र प्रशस्तकार्यित्वं सार्वधातुकार्द्धधा
तुकयोरित्यस्येगन्ता ङ्गं [illegible] स्य गुणाद्यर्थे नेकारस्य न च तत्र ओऽङ्वि त्वमस्ति तस्य समुदायानुबन्धत्वात् य
स्त्र ङ्गि-त्वासौ कार्यी न च प्रशस्तकार्यि त्व टितन्तपाराम्यनत्वम् उर्ऋतुनविपतीत्यादावपि समुदायस्यतत्वेन दो
षस्योज्वलत्वात् न च तत्र दृष्टितत्वेन तस्य तत्वेपि तद्घटकस्य तस्यतत्वेनाप्रयत्नो बाधकाभावइति वाच्यम् प
रिभाषायां कार्यीति भिन्नं तया नाप्रीयनइति यथाभुतार्यकत्वे उर्ऋतु नविपतीत्यादौ सलन्त समुदाय
स्य कार्यित्वेपि दसुशदस्य कार्यित्वाभावेन तस्य विनापतत्तं निमित्तत्वेनाप्रसङ्गो इति देशापुरजोपलान्
र्थ क्ये नकार्यिघटकतपातस्यापि। कार्यित्वे एवपत्तस्यसापल्येनाऽन्यापिविनिगमना विरहेणाप्रशस्तका

रामः
१५

पिधै ठै कै तथा प्रशस्तकार्ष्ये त्वस्ये मुशाद्वेपि सत्वेन तस्यापि निमित्तत्वानापत्तेर्दोषस्योद्भूतत्वात् । ननु प्रवृत्तेऽपि यत्ले पदंप
रस्याप्रशस्तकार्ष्ये योगरहितोयत्नानर्थक्येन साक्षात्प्रशस्तकार्ष्ये योगरहितो न स्वशब्दे स्वतत्त्वाभावेन निमित्तत्वे
नाप्रपत्रां द्वितवीरूढमिति चेन्न हि तेनैव यत्नेन प्रशस्तकार्ष्ये घटितेन समुदायस्य निर्वर्तकी रूढतां कथं न जानासि
न च द्वि-त्वस्य स्वोपलक्षितसमुदायघटकत्वरूपपरंपरा ई कारे सत्वेन तस्य प्रशस्तकार्ष्येत्वेन चतस्य न दोष इति
[illegible] णा अत्र अत्रापि स्वघटितसमुदायघटकत्वरूपपरंपरासम्बन्धेन प्रशस्तकार्ष्ये
त्वे स्पैसद्वा देवि सत्वेन दोषस्याशीविशायप्रमानत्वात् नवसवे सर्वपदादेश्वाद इतिन्यायेन इदीदयस्य स्थाद्वा दहो
दोषस्यांगगाजलावसेक इति वा अत्र उद्भूतविषतिरेव स्वोपितस्याविशिष्टे न सः कार्ष्ये तया निमित्तत्वानापत्तिः
न च समुदायस्य तत्वे पि नावयवस्य तत्वं पूर्वोक्तद्वितीयदूषणो रूढ़िशादोषस्य जागरूकत्वे न तस्य कुत्सितकर्द
मरूढ़ोन्मज्जनप्रसंगादिति चेन्न सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादावदिकूपदिभाषाया प्रवृत्तेः प्रथमांतगुणपदस्य

१६

वर्णाप्राप्तस्य प्रयोजकत्वात्तज्ज्ञाने सर्वापेक्षयान्तरंगत्वात्तदुपस्थितौ वाक्यार्थबोधे जाते स्थानषष्ठीत्वनिर्णायक
श्रुतस्वरूपको ऽलोन्त्यपरिभाषाया निषेधाच्च वल्गीपांस इति भाष्येन किं तिचेत्स्यस्योपस्थितस्य निषेधे पर्युदासार्थ
कत्वाऽभावेन वाक्यैकवाक्यतयान्वयबोधेन दृश्यस्याप्राप्तेः ऽ॰ त्वस्य प्रत्यक्षकार्यित्वस्य च सत्त्वेन परिभा
षोपस्थितौ पश्चादप्रतिबन्धप्रसराऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तावपि तस्याः पूर्वपरिभाषाव्याख्यानभाष्यध्वनित
त्वात् ऽप्रयोजकत्वेन ज्ञापकस्यासेनशिखरन्यायत्वान्न वान्तरंगोपजीव्यादपि निषेधस्य प्राबल्येनैकपरि
भाषाप्राप्तान्तरंगत्वस्योपजीव्यत्वस्य च सत्त्वेन तस्याप्रतिबन्धः स्यात् अत एव सवर्णसंज्ञाया निषेधो
पजीव्यत्वेपि न तदंगत्वोपप्रवृत्तिरिति वाच्यम् एकपरिभाषाप्रवृत्तिपत्तेरागुणस्येकुह्वक्षराणत्वाभावेन गुणोपजी
व्यत्वेपि निषेधोपजीव्यत्वाभावेन च त्वदुक्तदूषणास्पर्शात् किञ्चिन्निकृष्टत्वात् ऽगुणविवृत्तत्वादतोत्र सन्निपात राम:
कार्यित्वस्याप्रतिबन्धप्रसरेणाजादेर्द्वितीयस्येत्यनेनावयवस्य व्यपदेशात्कार्यित्वपर्यवसानमिति ध्येयम् १६

सिमिरितिदिक्। भाष्ये ध्वनिर्नवेति तत्र हि स्तनेषा कार्यमतिदिश्यते रतिश्च न सिद्धिधापचक्र [illegible] तु दित्स्या दीपदिशा अ-
नेककत्वेन द्वित्वाप्राप्तौ अनेन द्वित्वरूपकार्यातिदेशोपि ऽभ्यासे ऽकारस्य श्रवणं न स्यादिति दोषे ऽजग्रहसास्व-
रूपातिदेशोत्तापकाच्चपुनरूपम्। अजग्रहसा व्यावर्त्यं हि जेघ्रीयते देध्मीयते इत्यादि सति च कार्यातिदेशे तत्र वर्थ्य-
मेव स्यादिस्यास्याप:। एवं चेह तेपि अजग्रहसो ऽरिरिषतीत्यादौ गुणास्य दस्सूनिमित्तकस्यापि नैवैने स्वशब्दस्यादि-
त्वं दुर्निवारमेवेति कथमिष्टसिद्धिरूनकाकि स्याजग्रहसो तत्र सतिवादप्रयथाप्र त्रदोषसत्वेन तत्पदिस्य ज्यत्र-
न्योदाहरणाधावनमसंगतं स्यात्तस्मान्नेनतत्वत्वमनुमीयते इति ध्येयं तदुक्तमूलतदिति। यत्तु कैयटानुयायि-
भि: प्रयोगासंपादने उपकारं तिक्तेप टीकोर्थस्तु: सतु प्रत्ययस्यापि प्रकृत्युपकारकत्वान्न द्विशब्दस्यापि जहत्प्राप्तेः
पूर्वस्तुल्यत्वादितिदूषणो न तत्रैव विवरणकारैर्दूषितत्वेन मूलोक्तार्थस्यैव युक्तत्वात् एवं च स्वस्य विवरणापर्यालो-
चनांधतमसः प्रवेशो बोधितः। मुनिविधानसामर्थ्यादिति ननु मुनिविधानस्य प्रेव दशार्थतथा वक्तुं शक्यत्वेन

काइ

१७

17

तत्सामर्थ्यात्परिभाषाऽप्रवृत्तिः सुधुपेति चेत् नसामर्थ्यकल्पनायैवस्या ज्ञापकत्वस्योचितत्वादित्याशयः तच्चेम
म्भारत्तानां सामान्येपक्षपातात् सामान्यविषयकमेव। ननु पचआनट् त्यवस्थायां अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घप्रा
प्तेर्विशेषविहितेनातोऽङ्- न द्वितीयादिष्वेनेनतद्बाधे तस्यापि मुक्यऽपवादत्वात्कोऽयं नमुगविधानस्य वा सितार्थे
कृथयेतत्परिभाषायाः अनित्यत्वे ज्ञापकत्वं। न च परमाणपितसादिसवर्णे यान्वकाशस्य लेपुनः कृत्सर्गप्रवृत्ति
स्वीकारे सामुक्यपि परिभाषावलं व्येयस्य प्रवृत्तिरव्याहतैवेति वाच्यं सर्वयानवकाशस्य लेनयांगीका
रेपि येननेति न्यायेनवाधस्य लेनयानंगीकारात् न्यायेन हि उतेयत्रसावकाशत्वं तत्र बाधः द्विवचनाद्या
विवप्रवृत्तेः कृते पीयादेशो सर्वे सर्वपदादेशेति न्यायेनानसेपादेशोस्यानिवद्भावेन मुक प्रादितार्थ्यपितसमुत्तेन बाधः
परंतु आनेमुगिति सूत्रे मुकिरयादेशाप्रवृत्तिं परिभाषया शंक्य वर्णाग्रहणे पदाग्रमागस्य सस्याप्राप्ने होव
दतिस्मा हि तं विवरणोत्तनु पाचीना नुरोधीति दिक्। नचतावपि सवर्णे दीर्घे द्वीरप्येवेति वाच्यं आनस्य

नाम:

१७

नेति न्यासे आतो ङितः तदस्मात् तोनुवृत्त्या आनः स्यात्ततो नेत्यर्थेन आ ने दीर्घ आने आइति न्यासे नवाइपाऽप्रवृत्तौ मुग्वि
धानस्य सवर्णदीर्घैकवाधकत्वादिति चेन्न तद्दृत्तो नरत्वात् ननु मुगागमस्य सवर्णत्वेन ग्रहणे सो आनेऽचि न्यायादृ
तोऽपि ओकाररूपगुणासम्पादनेन चारितार्थ्यमिति चेन्न अपवर्णत्ववत्कृत्स्नस्य स्याप्यतिदेशेत न्युतिर्वधा
त्, गुणस्य सवर्णदीर्घवाधाव्यपतेन कंठत्वातिदेशोप्यमुद्दत्यस्य मुद्दापस्यानत्वे पि ऋकारैकदेशवे फीचेवस्य
षप्रयत्नमादाय ऋकारस्येवस्य प्राप्तिः ध्रावार्त्तिकदृष्यमपिन कृतंव्य मिनु ऋरीत्या ष्युत्राप्येकदेशमकारस्ता
दृश्यमायादीकारोगुणोऽवर्णरदस्य पान्तम् रे चोश्चोत्तरपदस्त्वादिवदत्र पूर्वभागस्य वाहुल्येन तस्मादृश्यमा
दाय आद्गुणत्तरभागमादाय वा ओकारस्याप्राप्तेश्चेति दिक्। ननु मुग्विधाने नपरिभाषापाश्च निमित्वेपि मुग्वि
षये कृते नप्रवर्त्तते लक्ष्यानुरोधान्मुग्विधानसामर्थ्याद्वेति समाधानस्यान्ततोप्याश्रयणीयत्वात्तरं डाविवा
हृष्चेहादावेव कृते न स इति न्यायेन लक्ष्यानुरोधात्सामर्थ्याद्वा सवर्णदीर्घे कृते ष्येमुग्विषयेऽप्रवृत्तिरिति पूर्वमे

१८

18

वकृतोऽतोच्येतदिति चेत्सत्यम् अत एवाचेराह तेनेति तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकतया बुद्धौ विवक्षितार्थिके
पुटग्रहणात्मदिष्टाबाधा अनित्यत्वेनेत्यर्थः पुटिष्वतेन स्वाभीप्सितसिद्धत्वेनपरिशाप्रस्यैतद्दाभावापत्रवर्त्तंवा
र्त्तिकृन्मतपर्यालमेव स्यादिति भावः ॥ नन्वत्रापि पुट्विधानसामर्थ्येनैव निर्वाहः पटपन्नवस्ताननायत्तेः न च परतो
मयइति वार्त्तिकेन तत्सिद्धिः अंतर्भूतनिमित्तकेद्वित्वेन स्वाभिसिद्धत्वात् ननु च त्रिपाद्यां तद्प्रवृत्तिरिति चेद्घका
रनपन्नवस्तार्थं तर्हि तद्दिग्दत्वेऽपि न वपकारद्वयविशिष्टपवयुद्धघेयः अर्द्धमात्रागौरवादिति संक्षेपः ननु
वाच्यापि पूर्वे देववार्त्तिकारंभसामर्थ्यमिति चेत्तर्हि लक्ष्यानुरोधपवशारणाम् अनित्यत्वे ज्ञापितेऽक्कानित्यत्व
मितस्यलक्ष्यानुरोधेनैव निर्णीयत्वात् लोकव्यवहारः उभयथापि दृश्यते अत एवाविद्धेदेवदत्तग्रहणो
नग्रहणसामर्थ्यं देवदत्तइति देवदत्तस्यायपवयइति च तथा च लोकतयवतद्व्यवहाराव्यवहारयोः सिद्धान्त
तद्दृशीज्ञापकानुसरणं लोकसिद्धेर्थानुवादकत्वं वास्तु अत एवाऽशोभाछ्यमपाणात्वेन मोक्षिरिवनमि

सिद्दिक्‌ अत एवाह जहातेत्यादौ चेति चेन लक्ष्यानुसारो ऽत्र सूचितः धातोरधिकाराभावे न पद्विनेति स्यापाप्रस
ङ्गाद्धाक्षेपस्यापि ■ कर्तुमशक्यत्वे वा नतः परस्वरात्‌ स ओकार इत्यर्थे आकारमुद्दिश्य परे रूपस्य विधानेनानपात
द्धिशिष्टस्य जहातो आदेशायत्तिः प्रनिदारपतीत्यादौ नु घुसंज्ञो ऽद्दे श्य दामुद्दिश्य परे रूपस्य विधानान्न दोषइ
ति भावः ननु किं विशेषणात्‌ तथा पत्र वर्णाग्रहणं तत्र नैत्यर्थे उत विशेष्यतया कपत्रे वर्णाग्रहणं तत्र नेत्यर्थस्तत्र वि
वक्षित इति विकल्प्य नाद्य इत्याह आने मुगिति नांत्योपीत्याह किं च ड्‌ः मनेति । ननु आच्छत्यादिकरणाजोरवेगा
त्स भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वेन भिद्‌वौं स्यात्स्यारेति सूत्रस्य भिन्नः पराद्विवन्हावेद्विषनज्ञाद्योपपद्यात्‌ तत्र चेः स्वस्थिदि
प वक्ष्यद्धातकारात्‌ पूर्वं मुमिमो नु स्यात्‌ रेऽपहात्त्वान्न प्राप्नोतीति इति भाष्य विरोधेन परिभाषापा अर्थान्तरस
कर्तुमशक्यत्वेन च कुर्वन्नास्तरस्मादौ तास्यदुर्वीरतया तथा भाष्योपपक्षं भक्तानुचितेत्यरुचेराह किं चेति एते
न प्रत्ययोक्तपरिभाषार्थमनूद्य द्विवचनपरइति भाष्य विरोधमुन्द्रावयंतः कपटानुपायिनः समाहिताः वस्तुतस्तु

ष्टं तपेतत्कारस्य संयोगान्तलोपेयकदेशविकृतन्यायेनपदान्ततयानुस्वारः सिद्ध एवेति प्राच्यमते एकदेशप्र
क्रिरेव स्यष्ट भाष्यप्रदीपविवरणेइति हिक्कारः दाक्ष्याभिती सिंते अहि हृ धातोः क्ते तस्माद्धि त्रिव दृष्टेरेफा
त्मरत्वेनतत्कारेनत्वमाशंक्य वृद्धिनिमित्तं यस्य तस्मात्परस्य प्रतिषेध इत्यर्थके न वृद्धिनिमित्तात्स्वरति
षेध इति वार्तिकेन यस्माद्धितप्रत्ययस्य वृद्धिनिमित्तप्रदर्शनायतत्रतयोक्तम् ननु ऐक्ये परिभाषयाव
द्धित्वाहैरति दृश्योपि प्रत्येकं तस्यपर्याप्त्या समुदायेनत्वाभावेनविशिष्टे द्ध्यादिव्यवहारपरभाव्यासंगते
रिति चेन्न तद्गुहसोने समस्तयुद्गाहकेनेत्यर्थकरणेनमूल वृत्तेवत्तद्दोषवारणात् पूर्वसवर्णापत्तिरि
ति ॥ ननु पमुद्दिष्टे त्यर्थस्य पूर्वं व्यवस्थापितत्वेनाद्यगमविधायकेंगस्योद्देश्यत्वेनांगस्यानपात्तिहैशो
पि स्यात्तस्यानत्तिहैश्येनकथं तदापत्तिरितिचेन्न उद्देश्यतावच्छेदकधर्मस्यैवानपात्तिहैश्येन तत्कार
यकार्योर्विधीयमानमुद्दिततत्त्वाहैरतिदृश्योपि अपार्थत्वानुकत्वस्यानत्तिहैश्योद्देशागमानाप्त्याऽदे

रूपतावच्छेदकीभूतधर्मसमानाधिकरणाभावर्द्दमाणां अजिदे शास्त्रकार्यार्थं तया कार्यप्रयोजकानां स
र्वेषामतिदेशेन स्यात्वस्याप्यतिदेशेन तदापत्ते र्दुर्धरत्वात् किञ्चैवमसुधियोरितीति इदं चैव व्याक्षिप पक्षे बो
ध्यमत्र चानवकाशया लोन्यपरिभाषया अस्या बाधेनास्य च बाधिमात्रे ज्यहणाक शास्त्रेण सर्वेषामसिद्ध्या
नित्वेद्वयसिद्धिरितिवाच्यम् आदेः परस्येतिपरिभाषा बाध्या लोऽन्त्यस्येत्यनेननिर्दिश्यमानपरिभाषाया
बाधे आदेः परस्येत्यनेनावश्यं निर्दिश्यमानपरिभाषापाबाधेन उदस्यादिमाहौ होयस्यो ज्वलत्वात् न चोद
स्यादिस्याहीय हागमादूति प्राप्तविशिष्टस्यानित्वस्य निर्दिश्यमानपरिभाषपाबाधे स्यादस्यमस्येव स्यानि
त्वप्राप्त्या ऽदेरितिपरिभाषयातस्यापि बाधे कैः दौ वर इतिवाच्यम् एवं प्राप्तदाग्रतेतिपरिभाषया प्राप्तस्यानि
त्वस्येव ऽनपा बाधे कृते प्येतद्वयवादक परिभाषाबाधपर्यन्तानुधावनस्य निर्बीजत्वात् किञ्चतन्‌ बाध्यवा
ध्यत्ववदेतत्‌ बाध्यबाध्यत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाद्विनचविरोधाभावेन तस्मात् कथं बाध इतिवाच्यम् नि

२०

दृश्यमानस्य छास्तर्ध्रौ पादेः पूर्वसवर्णादितिवाक्यभेदेन निर्दिष्टेनाविरोधस्तत्रापि त्वपायपर्यालोचनीयत्वात् इदमे
वायं समावेशव्याख्यावसरे स्फुटीभविष्यति न च यद्वागमाद् इति प्राप्तस्यानित्वस्याप्यनपावाध्य इति वाच्यम्
। अन्वेवं उदस्थादित्यादावुदस्थास्तंभोरिति पूर्वसवर्णापत्तिरत्र आहेति त्वदीयपरिभाषावतरणास्पदत्वज
न्यान्तरित्वपातात् यत्नेन न पूर्वविधियोरिति यं थमन्द्य रीडुढि डोरित्यादिगं थमन्द्यानपावेत्यादि संवादि
तदित्यन्तं समावेशार्थं यमन्द्यचानवकाशत्वेन दूषयित्वाऽनेअन्तयत्रांप्रदीपनिर्वापकफूत्काफूःप्रासमित्तो
वेदितव्य इति वदन्तः कैयटानुचराः प्रदीपनिर्वापकफूत्कारनिसततदूषणारजः करणपूरितनयनाअन्ध
प्रायितार इति ध्येयम् ॥ निर्दिष्टं कृत्वा हि इति ॥ ननु येन विधिरिति परिभाषया तदन्तविधौ प्राप्तस्यानित्वस्य यद्वा
गमाद् इति न्यायेन प्राप्तस्यानित्वस्य चाभावो प्यते वक्ष्यमाणेन ग्रंथेनैव तत्कृत्यावीडुरादाव पि डि॰त्व
स्य समाप्तस्यानन्वेप थ्यप्रतिपादकग्रंथेनातिस्पष्टित्वादावपि तद्वयमस्तत्वाभावप्रतिपादकग्रंथेन च

रा॰म॰:
२०

विरुद्धमिति चिन्त्यमिदमिति चेन्न अनुवृत्तस्य पनेति सूत्रे सातर्द्धं न विधौ विशिष्टस्य प्राप्तस्यानित्वाभावबोधनेन
तंत्रस्योज्जीवनात् किञ्च अस्त्वाद्यंशोऽपि त्वस्य चारितार्थ्यात्त्वन्न च परिभाषापायपत्त्युत्तेः ऽर्थेऽ इति स्पष्टस्यादौ
तद्रूपस्यापि निर्दिश्यमानत्वेन प्राप्तस्य त्ववारणाय पार्थीतरां स्वीकारेणानुवृत्तास्य दादीति परस्यापि निर्दि
श्यमानत्वस्वीकारे वन्नादि ज्ञादिविधौ विशिष्टस्य स्थानित्वेपि केवलस्य दादेरपि स्थानित्वस्य संभवेन परिभा
षा विषयाद्विशिष्टस्य सत्त्वाप्रवृत्तावपि रिज्ञादिविधौ तु अनुवृत्तां गादित्यस्य केवलस्य स्थानित्वेऽ इति प्रसं
गात् वच्यमपि तत्त्वेन दन्तविधौ परिभाषाप्रवृत्त्यानिर्दिश्यमानस्यैवादेशा इत्युक्तौ अपि त्वस्य वैयर्थ्यात् पवञ्च
निर्दिश्यमानस्य स्यसाक्षादनुवृत्त्या वा निर्दिश्यमानस्यार्थः इदं सर्वं पादः पदिति सूत्रस्य परिभाषाविषय
कातिस्य इति सुहृदुक्ता परभाष्यादनुमीयते इति संक्षेपः । समावेशादि " त्यदादीनामः इत्यावंगाधिकारेणा
नहं ताविधौ निर्दिश्यमानस्य दाद्यंतस्याकार इति सूत्रार्थे न बाधकाभावात्सः एवं च दृष्टत्वनिमित्तकसंनियो

२९

गेन विधीयमानेशस्तः कथं चेति कादेशोपि निर्दिश्यमानांत्यस्य कादेशस्य स्थाने न सवर्णोदयः एवमादेः प[illegible]रस्येत्यंशो
पि ह्यं तस्य सर्वोभयोर्यत्त्वाद्यादिस्थः पदस्यानिर्दिश्यमानस्यापादेशीत्यादेशाः एवमुदस्यासत्वमोरित्यत्रापि बोध्य
म् तथानेकाल्शित्सर्वस्येत्यंशोपि निर्दिश्यमानस्य सर्वस्य पाचशब्दस्यानेकालादेशादित्यादिरर्थः अयं वि स
र्गोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्य स्यान्नित्वं द्वितीयपादाच परागमा इति माषान्यस्यागमविशिष्टस्यादेशः स्यान्नित्वं तती
येत्तु तर्ह्येतद्विधौ विशिष्टस्य तत्त्वमनयानुविपरीतमिति जिन्एकेवाक्यतया समावेशस्तथापि तत्र द्वेषय
क्षे सजेर्दधिरित्यादावेकवाक्यतया परिभाषाद्वयस्यान्वये विरोधवदत्र तदभावद्रत्याशयः नह्येकवा
क्यतयान्वयेऽक्षयासिद्धिरत आह विरोधाभावादिति यद्यपि जसः शीति नेकाल्शिति बाधित्वा अ
स्याक्षारितार्थ्येनयाद: पृक्तिमिति भाव्येप्रापो ऽनेकाल्शिति विषये अस्याः प्रवृत्ति दर्शनादन्त्यस्ये
त्यादिपरिभाषाद्वयप्रनवकाशत्वादस्या बाधकं तथापि अबाधकत्वे चैवोपपत्तौ बाधकत्वमनुचि

राम:

नभिन्नतिभावः सूत्रे कैय्यटस्तु तत्र हि यस्येति चेतीकारस्लोपे सिद्धे समुदायनिर्देशादेव पर्थ्यमुक्त्वा द्वतेपि तन्निर्देशो न्यस
कस्मान्नेत्याशंक्य निर्दिश्यमानपरिभाषया समाधानपरभाष्यमादाय नापरिभाषापूर्वकत्वमिति रिष्टानसातपोकाधि
काविरोधाभावात् किंतु समुदायनिर्देशात्तदाप्रवृत्तौ समवायिद्देशोनयेत्युक्तमस्तेनेतिभावः अकज् विषयस्तु तिकिमः
कादेशोकर्त्तव्य इति शेषः अत्रप्रमाणमानन्तु किमः कस्तात्सात्मा कादेशविधानमेव स्पष्टभाष्यमर्थः किमः क इति सूत्रे
कैयटे विवरणोक्तो द्वदेशाद्वत्नेव इयपद्मानिव क्वचित्स्त्वारंभसामर्थ्यादिति तु न किमद्रात्मस्य कुतिहो इत्यादावर्थत्वा
त् अत एव तु श्रुत्व इति सूत्रस्थभाष्यविरोधो न तत्र हि भिंधकीत्यत्राकश्चित् तेघित्वं परिभाषया न प्राप्नोतीत्या
शंक्य परत्वाद्धित्वे कृजित्युक्तम् अपवादकारस्यो च्चारणसामर्थ्येन हकारमात्रं स्यादितीदं स्पष्टमुक्तमिति बोध्य
म् स्पष्टभाष्यमर्थः किमः क इति सूत्रे द्वोत्वदेद इति बोध्यम् यत्तु कैयटानुयायिन इदमस्येवासुस्पहीहीनामस्ति
चानुवर्ततेतत्सामर्थ्याद्विपर्यासस्यैत्यवधिः संज्ञायते॥ अनस्यस्य पूर्वैरोत्वसिद्धे इ नन्यायांचिद् मस्तत्र कृपोरकार

२२

22

पो: परकृपेतो ब्यसि ध्दौ किम: कादेशविधानं साकच्कस्यादेशार्थमिति निर्दिश्यमानपरिभाषयात ह्राधेतु ब्यर्थमे
वस्यादिति वदन्त आवत्यासाकच्कस्यादेशारतिस्वमूल द्यौ तमप रूपत्त व्योपे क्षा: अत्र न्या सेद मावित्या हावति
व्या स्येशवेति दिक् "गुणानो वाग्घरितिति अणद्दादे नो ऽत्र त्रितयाति सिद्धं धमिमा ते उदस्थ तेते नानांन्तर्य
मेवैतयो रान्तर्यमिति भाष्येण विरोध: ॥ अत्र के चित्परा पायिन: पुसद्भा त्मेवत त्रत त्र रलपरानादेशानु
त्पाप्युअरानपरइति नकार्यम आपत्तप धामीत्वू धजामिति हिस्यादौ दो ष इति द्रो स्वरमनु घतदगुद्धं
पठित्वा कुचो घुं धजामिति इति पाठे दोषत्ते शा भावादित्याहु: तन्न तस्यस्व तानप्रकाशाद्धा प्रस्वस्वरूप पद्का
त्राकत्वात् न गुरुन्या स्याक्षरमर्यादया इने कच तथा पाठे नासंगत्यती ते: समाधानस्यापितदनुसारित्वात् अ
तपवपरमगुरुचरणौ ये तु कस्य चिन्मतं स्वराडयतीत्यवता ति तं हमारि: द्रो खे शाम जामिति हित्यादौ दो षाभावे पि
तन्मवति कस्येन मा इत्यादौ गौरवात् रत्याप्युक्तम् । पवे त्व मलक दुप निर्दिष्टं जन्मान्तरीपदेष पुपुक्त मित्ये वव

राम:

२२

पंविभाषयामइतिदिक्ननुचयस्मा:वर्णग्रहणेपिप्रवृत्तौहस्वपदत्वादावपादिर्नस्यात्अयतीत्यादावेवस्यातदतआ
हदयमञ्चवर्णेति तत्रमाननमाह लक्ष्येतितत्रहिदृढाप्राद्यावाहेदप्राक्षंक्याथेवमरिनाअपयावारणेद्भूतेउक्तेरिम्या
परिभाषायाःप्रवृत्तिरुक्ता अज्ञैवानर्थकेतिअयंभावःपदिवर्णग्रहणेपिइयंप्रवर्तेतानर्थकेनेतितर्हिव्य
र्थत्वस्यप्रयोजनंनतुयरजित्याहोअनर्थकेनापितद्धात्वविधौनपादिसिद्धेःअस्याःप्रवृत्तौतुव्याधर्माभावइतिय
वेचसमदायेनचेत्सत्तर्हिअर्थवत्वेवेतिपूजितमतेनग्रहणादिग्रहणेपीदृनग्रहणंनेतियेनविधिरितिसूत्रेभाष्ये
स्पष्टम् पत्तुवैयाकरणानुपाधिनःप्राजिग्रहणास्वत्वापकृतामुपपाद्यधातुसंज्ञकराजिग्रहणाख्योपक्षीणत्वान्न
ज्ञापकत्वमितिदादरत्रमनूद्यातिव्याप्तिपरिहारायराजेरतिपठितस्यानुवंधस्येवंमतिर्वैयर्थ्यप्रसंगात्तदि
दृमितित्याहोषत्वस्यासियुक्तेरुदात्तत्वात्तमनन्नमितृम्यितिद्रूपसाममिदधुनत्वरेद्विरादिर्गत्यात्तानग्रहणग्रहणम्
तेनहिधातुग्रहणंवृध्यादिम्नत्वेनुवर्तमानेव्याख्यायाप्राचोर्थेभाष्यानुग्रहोप्रत्ययस्तुत्तमपरवश्चासधातुग्र

२३

23

हृत्स्थानुवादिमतानुसारित्वं स्वरूपमेवबोधितमुख्यार्थासेपेतो ति एवञ्च पृथगप्रतीतार्थमाहायरूता
र्थं शास्त्रं गौणार्थमाहायनप्रवर्ततइतिभावः अत एव भट्टैः स्तुतीयाध्याये द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणे वर्हि
र्देवसदनंदामीति इत्थि अवनपूर्व काशकोमंत्रः तत्र अविनत्वप्रच्चवर्हिर्द्विविधं गौणं मुख्यञ्च मुख्यं कुशाकाश
दिदृष्टा विधद्दर्भरूपं गौणानुतन्मन्त्रप्रकाशितकस्मिन्वर्हिः नुशब्दस्य प्राणावकेऽशतिशाव्दकस्मदतः एवञ्चाभये
रपि वर्हिः शब्दार्थत्वेन गौणस्यापि मन्त्रवने मंत्रो विनियुज्यते इति संदिह्य मुख्यस्य शीघ्रमुपस्थितत्वेन मंत्र
स्य चरितार्थतया गौणापेक्षां न करोतीति समाहितम् ननु पूर्वोक्तरीत्या श्लोके गौणार्थबोधजनकत्वरू
पस्य गौणत्वस्य परिभाषा कं इत्यत आह स्तोमामाग्यतो गौणत्वमन्यस्य हस्तापृति पादकत्ववृमता सभाष्य विशेषर
मात्रशंक्याह अर्थात्प्रयेति हितट्रुहितशब्दाप्रयेचेति पूर्वोक्तार्थरहितशब्दाप्रयेचेत्यर्थः ननुशब्दा

प्रयेचेत्यस्यार्थरहित तन्मात्राप्रयइत्येव यथाश्रुतः कुतो नार्थं इत्यत आह गौणत्वनियमवेति एवञ्चमुख्ये

ऽर्थवत्तदुपादानेन तत्थावकुमन्दाक्यमिति भावः पदानानुगोऽन इत्यस्य स्थाने ओतर् इत्युक्ते विशिष्टरूपोपादानमा

भावादेवपरिभाषापाअप्रवृत्ताविष्टसिद्धेर्भाष्यस्यरं कादिकपुसंगमित्यत आह गोतः इति पठे ति एवञ्चौ

तरइति पाठो संगतकृति भावः रात्रासाम्नेसाहाविति नन्वन्त्र छोपोनद् इति सूत्रे ऽदिति वर्णाग्रहणासत्त्वेनार्थव

त्परिभाषापाअप्रवृत्तेरेवेष्टसिद्धौ वस्नोपादानमसंगतमिति चेन्न वर्णाग्रहणस्यस्य वर्णामात्रग्रहणो इत्यर्थः

अतएवोदिति सूत्रे ऽर्थवत्परिभाषामूलकगोस्तामु स्व्यपरिभाषाया अप्रवृत्तिमाशंक्य निपातपदानुद्धस्यावि

शिष्टस्योद्देश्यत्वेन वर्णाग्रहणाभिसुक्तम् अयमर्थः निपातस्यकाजनादि स्वत्रापि स्य शेषो विवरणो ऽस्य इति

भाष्याद्पितत्थैव प्रतीतेश्च इतीतिपदे ति एवञ्च ज्ञापकम संगतमिति भावः पत्वन्तकैप्यटानुपापिनः ऽ

नोऽर्थवद्ग्रहणोकार्याभावनदस्यस्यप्रवृत्ति भावस्याप्रवृत्तौ नञ्नच्छिद्र इति ठिलोपे सिधे कामिर इति निपातन

मितज्ञापकमित्याहुस्तन्नु विशेष विषयकत्वरूपकुठारपातेनच्छिन्नमिति नादरणीयमपि भाष्यानुपात्पिति:

२४

२५

पक्षान्तिरितिसूत्रइति तत्राहितस्य पाकमूलेपील्वादिकर्णादिभ्यः कुणा ग्राहचायितिसूत्रान्तरस्यइतिवर्त्तते इत्यु
क्तेपाकेविस्यान्तरइतिहीकृते ऽनेकत्र न्यायेन पद्मेरस्यनुवर्त्ततेपाकेइति निवृत्तमितिसिद्धान्तिनोक्तं तन्न कृयमेक
देशानुवृत्तिरिति पूर्वपक्षभाष्यप्रदायत्र पात्रेनोक्तम् अतो तो मूर्दासो रितित्त्रहिवासुपीत्यत्र म्सुस्मी
नुवर्त्तते वेतिनिवृत्तमनेन न्यायेनोक्तम् प तेनपक्षान्तिरितिपूर्वपक्षभाष्यारूपमादायकैपदार्थ्यसमर्थेनैकु
र्वन्तः कैयटानुयायिनः परास्ताः अतएवस्य ऽनंतरभाष्यविरोधस्सूचनायावतरस्तोऽकुगाधिकारस्तुरुक्त
मत्तेत्वौत्तोमुड्त्यप्युक्तमितिबोध्यम् वर्णप्राधान्येतिवार्त्तिककारमतेविशेषणतयाज्ञाप्यत्येऽनल्विधा
वितिनिषेधप्राप्तेनत्रापिप्रत्ययपरत्वक्षणोन कार्यविधानार्थप्रत्ययपरक्षणस्यसूत्रे विधायकं अतएवाल्सो
डित्यादिसिद्धिः एवञ्चगावेहितमित्यत्रापिप्राप्तेप्रत्ययपरक्षणोतन्मतेपरिभाषापावाप्यतेपदीयमपि
वर्णस्याप्राधान्येचेत्प्रवर्त्ततेतत्र हि प्रत्ययपरक्षणोस्तु नेव्यर्थमेवस्यादितिन्यायसिद्धमेतत् परिभाषा

रामः

२४

सि ध्युपाधष्यहेतत्वमन्वेति ॥ अनप्यपलक्षणात्वमन्वेसर्थः अध्येत्येतावदित्यत्रान्वयः तस्यवस्त्वेतेनेत्यर्थः रुवि
न्नुरुमेतान्निधृपिनिपाठो हृश्यतेतत्राप्ययमेवार्थः ॥ पत्व उक्तेष्वरानुयायिनः प्रसंगात्हन ल्विधाविप्यस्य
स्यान्यसूत्वतिस्यान्यवपवातूत्वतिधर्मीप्रयेतो स्यानिवत्वमिति नवीनोक्तार्थमनूद्य ट क्तः प्रक्षदसाहेसो
ऽन्त्वेरेपूस्य स्यानिवद्भावात्सुपूत्वात तदने पदत्वात्रन्निर्वंधनो विसर्गो न स्यात् सामीत्या देोपुथमो द्विवचनस्य
शीआदेशे कृतेतस्य स्यानिवद्भावाद्दीर्घ इतिस्वादिप्रत्ययत्वमाश्रित्य भत्वा जायमानो विभावाडि· रुपोसिस
ल्लोपो नस्यात् आगतुविस्याहावुरतः स्यानिवद्भावेनाभ्यासत्वा दभ आदेशे इति जायमानोऽभ्यासस्यदीर्घो न
स्याहित्याघनेकदूषणानभिरधुः ॥ सर्वे सर्वपदादेशा इतिन्यायेन आदेशो स्यानिवद्भावेनयथोदेशी भसन्त
पापुनरभ्यासस्य न्नपाचतउक्तदोषदुर्भिक्षेतन्मतमनालोच्यट येवदूषयन्तः कथंमहत्सदृवीं प्रापिताः पं
डितैरिति मन्तव्यम्प्रस्यपस्थापमथः स्यानिवत्सूत्रभोमगो दत्याहित्स्त्रेषु विवरणादौ रवरादा विति स्याप्य

२५

२5

तामपमतिप्रसङ्गः इति दिक्॥ आक्षेपासंभवादिति। यत्वत्रैकैप्यदानुपायिनः प्रक्षिपात्तानवतां व्यभिचारामा
वादिति कैप्यदात्रायवर्गीनप्रचूक्तक्षिंत्यप्रप्रक्षिपात्तानवतां ता दृश्यसमुद्रापेसं त्ताप्र द तिसान्स्मापिसं
मवेननाञ्जतत्वुद्धौ संज्ञा प्रवृत्तेः पुनर्व्यर्थतैव स्यात् न चकार्य्ये कालप्रक्षदृ पितिवाच्यम् तावता पिरा
द्यानुशासनप्रस्ता वादृत्तरंगोपस्थितत्वाद रूपं विद्धो व्ययमाद्दापनदृनविधेरूचितत्वात् अतएव येनाविधि
रिति सूत्रे इहकस्मान्न भवति द्रकोप एाचीतिभाष्यमाद्दापत्रचः शाब्दानुशासनप्राप्तावाच्य वृरूपमि
काविशेष्यत इतित्व हीपके प्यरप्रसम्यश्वसंगघुतेननुमुपिचेत्याहो मुपीति प्रत्ययमत्वेनतदन्तविधौन
दन्ते कार्यंस्यादत आह पत्रेति सुवन्तेपरतोङ्गसंज्ञा याबाधान्तत्रतदन्तग्रहणं नेतिभावः एङ्नादि
त्यपदतीतिं पङ्न्तं हस्वान्तै पदन्तादिति ततः परस्य ङ्सोपदत्यर्थेनातिकतरदित्यादित्र नसोपदइति भा
वः अनुपपत्त्यभावेनोंगाक्षेपस्तु नेत्यस्य च विस्तरः॥ इत्यन्यत्र विस्तर इति। उद्योते शब्दरत्नाहो चेत्यर्थः॥

राम०

२५

कैय्यटानुयायिनस्तु कैय्यटोक्तप्रकारं स्थापयन्तः प्रकृतपरिभाषाप्रयोजनमनुपदीयं न स्यान्तदापरमगार्ग्यत्राद्दृविपू

कृस्यादित्येतावतान्यायप्रसुत्पादनार्थं ननु परमगार्ग्यायणस्य त्वेतदुपात्तमित्याहुस्तन्नुच्छप्र गिरिं कुवेरस्य गतोथवा

लपंसमांगतोवावरूणास्पता त्तः अप्यसंशयं दाशरथेर्नयो क्ष्यमदजिन्यायेनपुक्तिशांतेरपिपरिभाषाप्रयोजनप्र

तिपादकभाष्यविरोधस्वपापरिहर्तुमशक्यत्वेन लघुभांडस्यचशाकवद्धर्मर्कटमुष्टितुल्यत्वपातात् ननुस्तत्रे

पंचम्यन्ताभावेनतदन्तविधावनिवंस्यादतआहनियमेनेति ननुन्यायप्रत्ययइत्यनेनप्रातिपदिकादित्यस्याक्षेपेऽप्यावन्ता

दित्यर्थोनस्यादतआह न्यायप्रत्ययइत्याद्याविति तत्रेति प्रावेशेऽस्यअर्थः पंचम्यन्तस्येति आक्षिप्तप्रातिपदिकादित्य

स्यप्रत्ययपविशेषणाभावादिति नियमेन व्याविति प्रत्ययपविशेषणाभावादित्यर्थः एवंचपत्रनियमेन पंचम्यन्तत्त

त्रैवनिषेधइतिभावः मुतीसीत्यंशेतु निषेधः प्रवर्ततेत एवंच मनुतत्र व्याप्यः परस्यसो ज्ञोपदःस्त्रयैपिनदोषो

मास्तुतदन्ततांन यापिपूर्वापे क्ष्याविशेषप्रतिपादनायेदमुपात्तमितिवोध्यम् ननुपंचम्यन्तस्यप्रत्ययविशेषणा

२६

26

त्वाभावाद्यस्मात्प्रत्ययपरत्वेनांगसंज्ञा स्यात् सोपि तथैव स्यादित्यत आह । अंगेति । तत्रास्थिततद्दीर्घः स्यात्तत्रैव परत्वेति भावः । अत्र
तु न तथेति वैषम्यं निर्दिश्य संज्ञाच्छन्नेत इति । अयमर्थः । संज्ञायाऽभावेन सुपीति दीर्घो न स्यादिति भावः । अत्र इत्य
त्रैवेति ॥ ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषासत्त्वे परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणस्यैव वक्तुमशक्यत्वेन तत्र
स्य दृष्टान्तत्वेनोक्त्वे [illegible] स्वोऽनुचित इति चेन्न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैपरीत्ये नाहोषानुत्पत्ताहि इवशब्दो भिन्न
क्रमः परमो वितीयस्यानन्तरं बोध्यः । एवं च्वाति कारीषगंध्यापुत्र इत्यत्र यथा उ- सम्प्रसारणं पुत्रपत्योरिति तीव्र परम
कारीषगंधीपुत्र इत्यत्र स्यादिति योजना तथा च यथा तत्र प्रत्ययग्रहणनियमेन सम्प्रसारणं तथात्रापि
स्यादिति भावः । यद्यात्र न तथा त्रापि नेति फलितम् ॥ ननु अतिराजकुमारिस्याहावत्यर्थे प्रतिराजकुमा
रीति स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वेनानुपसर्जन इति निषेधादप्राप्तावुत्तऽप्राप्तास्माराजकुमारीस्य
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावेऽतिराजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तं तत्वाभावेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ते विधी

पमागो ह्रस्वो न स्यात् तत्राह॥ प्रत्ययस्येति॥ सा चेत्थं राजकुमारीदिस्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तत्रोनुपसर्जन
इति निषेधो वक्तव्यः सचान्यनिरूपितमुपसर्जनत्वं विहाय स्त्रीप्रत्ययान्तोपसर्जनत्वे एव प्रवर्तत इति प्रत्य
समुदायस्येति॰ राजकुमारीमिच्छत्यादेः॰ तदर्थं प्रतीति॰ राजकुमारीमादित्यादि शब्दार्थं प्रती[illegible]त्यर्थः अनुपस
र्जनत्वमिति॥ स्त्रीप्रत्ययस्येति शेषः॰ तदेवोपपादयति॰ नैनेत्यादिना अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र तु [illegible] इति
षस्येव तदन्तत्वमानेयं तत्र तदर्थं प्रतिकारीषगन्ध्यादिति स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वेन निषेधः प्रवर्तित एवेति
तदर्थं नन्वेवमपि राजकुमारीत्यस्यैकविभक्तिस्तुपसर्जनत्वस्य सत्वेन ह्रस्वस्त इवश्यमेवेति॰ अत आह अत एवे
ति प्रत्यासत्तेराश्रयणादेवेत्यर्थः॰ असंभवादिति॥ एकविभक्तीत्यनेनोपसर्जनत्वे विशिष्टस्य परिभाषायाः तु स्त्रीप्र
त्ययनिष्ठं तदित्येकत्र द्वयोरभावादिति भावः॥ नन्वेवं तरप्तमपेति॥ नन्वेतत्परिभाषाभावे घसंज्ञायां तरबाधनं न प्रहृतो
विधौ तस्यैवोपस्थित्या तरबाधने परतः कुमारी ब्राह्मणितरेत्यादौ ह्रस्वो न स्यात् दाधिकारे प्रत्ययग्रहणात् दन्तस्य

हल्

द्व सपान्तविधिशास्त्रप्रयोगकृत्प्रत्ययांसत्ताकर्मके विधावित्यर्थः न च घञ्रूपादौ सप्तमीनिर्देशो न
पंचम्यन्ता क्षेपे प्रत्ययमन्त्र चावद

२८

हलां नेति परिभाषाया यौस्मादिति चेत्स्वारूपवाद्धीतस्मा श्वादितार्थात् अत्र संज्ञाविधावित्यस्य सत्वन्धस्तान्य
पच्छत्या संज्ञासत्वन्धिविधावितिमार्थसत्वात्सतिनिष्ठेतिविधीयमानो • निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातो न स्यात् दन्त
दन्तनिषेधाद्विषितुभावद्धिपूर्वस्य स्यादसन्नये वगतार्थत्वाजुरपदे तिपरिभाषाव्यर्थेतिवाच्यम् आक्षेपे आ
क्षिप्तप्रत्ययशब्दान्वये वाप्रमानाभावात् पूर्वोक्तस्य तात्सी मादौ नुधातोरित्यधिकाराद्दैव नहीष : न च भवस्य
तेऽआक्षेपाभावेनायं च स्यादिति निषेधाप्रवृत्तेः संज्ञाविधौ तदन्तागमहमोपि विधिप्रदेशो यादौ तदन्त
ग्रहणं दुर्वारं न चोत्तरपदे इति निषेधात्रेति वाच्यम् आघवरूपास्या नागदत्त्याक्षिप्य धातुनिरूपितद
त्यस्य परिभाषायां त्वपापितं रंगीकारात्स्वाक्षेपं स्वीरू स्यायं च स्यादिति निषेधानुवादकत्वस्यो
त्तरपदे इति निषेधे स्वीकारादिति वाच्यम् संज्ञाविधावित्यस्य वैपर्थ्येन विधौ तदन्ताग्राहणानुन
चनिष्ठासंज्ञायां चाप्रितार्थ्यम् तत्र तदन्तग्रहणोपि न दोषः निष्ठेत्यादिपूर्वनिपातादिविधापके तदन्तग्र

राम:

२८

ग्रा

हस्वस्येष्टत्वात् ननु अस्मन्मतेव तस्याः संज्ञास्तमेतदं तस्य संज्ञायां विधिप्रदेशे तदन्तस्योपस्थितौ तस्योत्तरपदत्वित्रो
षसो नरवाघन्ते ओरीपरमवाग्हस्तीन रेम्य ओरीमस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ स्तस्यामेव तस्यानुप्रत्ययमात्रस्य संज्ञायां
विधिप्रदेशे तस्योपस्थितौ तरवाघंते इत्यर्थेन पूर्वोक्तो दोहरसो ह्रस्ववारसो नैव चादित्यार्थ्ये कथं वैयर्थ्यमिति
चेन्न तदन्तस्य संज्ञायामपि विधिप्रदेशे तदुपस्थितौ विशेषणविशेष्ये कामचारादुत्तरपदरूपे तरवन्ते इस्म
र्यान्पूर्वोक्तो दोहरसो प्रेरणाभावेन तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् न चैतावतापि रूपवादो दोष एवेति चेन्न हि तद्वयस्ये
ति स्मृत्य स्या सापकपरभाष्ये गानुवादकतायावकुमश्चयत्वात् एतेन संज्ञाविधावित्पत्रकमेष व्याकर
णान्तरीयानेन स्वस्थ सामान्यपक्षावासमासे विधिप्रदेशे तरवाघंत ग्रहणां संज्ञाविधौ निषेधाप्रवृत्ति
रेवेति पूर्वनिपातेच क्रमेणा दोषमुद्राव्यात्वरीश्वरः संज्ञाकर्मके विधाने न तावदयं निषेधः संज्ञापाविधौघ
रूपेस्यादौ त्वेन निषेधसामर्थ्या त्तदन्तविधिर्नैव व्यतीति शेखरमु संज्ञासूत्रे पपाघरेरनुप्रतीकवद्दुसो

२८
२९

दूषणाविस्तरस्तान्नूनं कृतं चाहि यदिहसंविधिर्दीर्घो संज्ञापाविधौ संज्ञापाविधौ चोभयत्रापि तदन्तविधिःस्या
नेरवनान्तेऽजौरीयरमद्वाह्मणित्तरेमगत्र ह्रस्वः प्रसज्येत समासान्तर्त्तं तयाविधावेवनुतदन्तविधिनातत्र
वन्नेपरतोऽजौरी द्वाह्मणित्तरेम्याद्यो ह्रस्वार्थं निषेधसामर्थ्ये न समासमर्थ्याभावात् तर्हि घान्ते ह्रस्वः कस्मान्न
वभवति प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या इति निषेधादिति ब्रूमः परमम पीनिर्दिष्टो नहि योऽप्रपञ्च मन्तोवधित्ता
क्षिप्यतेइतिऽन्तरयइति निषेधो नापूर्वदन्तिहृष्टयन्तः प्रकारान्तरेणासमाधानं कुर्वन्तः कस्मान्न दुर्लिक्षाः क्वैप्य
टपृष्ठ॰ चराञ्जलानानयपह्वीप्रापिनादिति हि कैस्तु तमस्तु संज्ञाविधाविति निषेधवैय्यर्थ्ये न तं समाधानं
संज्ञाविधाविति निषेधसामर्थ्यान्न तदन्तविधिरिति यो स्वरस्तु पूर्वोक्तरीत्या अत्र विषयेपोविप्रति
पद्येतत्तं प्रतिसमाधानप्रदर्शकः वस्तुतस्तु इपि रूपवादैहो बयतस्तत्वान्ते सुक्तम् अन्तरवात्रसामर्थ्य
गतं यस्यानुष्ठे स्वरइति हि कैसमासोन स्यादिति केनाहोरात्रावयवाद्यतः केनेत्यनुवर्त्य क्षेपेति सूत्रेण

राम
२८

विधीयमानोऽनन्त्यादित्यर्थः कर्षात्वत इति केचेति स्मृत्यात् अग्रहणं तृतीया कर्मणीति तिसृभ्यात्कर्मे ऽग्रहणं चानुव
र्तत इति भावः प्रकृत्या स्वार इत्यर्थं हि स्वरकृत्यः उपपदसमासे तत्राद्वेन कुगतीति समासे समासस्यान्तोदात्तः प्राप्तः
तं बाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ततः कृत्स्व
रो गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेन प्राप्तस्ततो थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामित्यन्तोदात्तः प्राप्तस्तमप्यपवादत्वे बाधते
एवं चाव्ययपूर्वपदस्यैवोदात्तत्वं पर्यवस्यति अभिमानसमासेऽपि इति आद्युदात्तो ऽत्र तत्पादस्येति शेषः स्वराधिमिति अयं भा
वः अनेन ग्रहणाभावे बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदादन्तग्रहणानुवृत्तौ कर्मण्यनन्तरपूर्वपदमन्तोदात्तः प्रकृत्येति स्या
र्थेन त्वस्यान्तोदात्तभावे ऽन्वस्तत्स्यादिति किन्तु उद्धृतशब्दस्य कृदन्तत्वेन सतिशिष्टत्वादीर्घस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यान्नतु
दात्तत्वसिद्ध्ये इति गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेनान्तोदात्तसिद्धेरित्यर्थः ज्ञापकमेवैतत् ननु अनन्तरग्रहणस्याभ्या
र्थत्वं बहुव्रीहौ मते परिभाषायाः अभावेनोद्धृतस्य कृदन्तत्वाभावाद्दैवान्तोदात्तप्राप्त्या अनन्तरग्रहणस्य तदाहरकता

याप्रवङ्गप्रशाक्यत्वेन ज्ञापकत्वस्यासुस्पष्टत्वेऽशंकासमाधानपरं भाष्यमसंगतमेवैतेन च पूर्वोक्तपरिभाषाया मान्हापत्तस्त
दन्ति रिति वाच्यम् त्वदुक्तरीत्यैवाप्र · र्वोक्तामाहाय्योद्दत्त शब्दस्यान्तत्वेन तस्मिन्परतोऽभीत्यस्य स्वरप्राप्तौ
तद्दृभावाभावानंतरग्रहणसाम्यादवश्यपकत्वे ज्ञापकत्वस्यैव ववत्तु प्रशाक्यत्वेन मूलोक्तदोषे हापत्तेः न च भाष्यवृत्तस्त
त्परिभाषैवज्ञानेपि सूत्रस्यूतोनज्ञानमेवं च तन्मते विशिष्टस्यान्तोनरपदत्वाभावेन तस्मिन्परतोऽभेस्तद
प्राप्त्यानन्तरग्रहणं ज्ञापकमेवेति वाच्यमुक्तमहूत्तवृत्तपादिस्वरस्याप्यप्रवृत्तेर्भाष्यसनिर्दृष्टत्वापत्तेः
नहि याथादिस्वरप्रवृत्तौ सूत्रकृतस्तत्परिभाषाज्ञानमस्मिंस्तु नेति युक्तिमत् न हि भाष्यकारः स्वातंत्र्येण
प्रवृत्तः किन्तु सूत्रप्रमाहाप्येवैतेन चानंतरग्रहणेन पूर्वोक्ताऽपि पठितापरिभाषा इति शास्त्रे व्याख्यायत इति ब्रूमः स्वे
न तु तेन साज्ञाप्यत इति कृतमद् इति वाच्यम् तथा सति भाष्यस्य शंकासमाधानयोरुज्जीवनेपि अनंतरग्र
हणवैयर्थ्यस्यानुज्जीवनात् न ह्यत्र पक्षेऽभेः स्वराप्राप्तिर्येन तद्वैयर्थ्यस्योज्जीवनं स्यात् किन्तु अप्र

तस्य लोके प्रयोगसिद्धत्वबोधनाय प्रयातहि वर्णानुदाय: पदस्य पदसमुदायत्व अवयवसमुदायस्य तो मिलु
च्यते। प्रवृत्तिश्चैव नदेतद्दृष्टं किन्तु वर्णापूर्वं य कपदानां कृपक वैमत्यं किंतिस्य आप्यार्थे नपुंसकोपपदेश: पदं ना
मार्थ: समूहार्थ: समुदायनामार्थ इत्युक्तापुरुषान्तेनेवं साधितात आप्यार्थे नेति समाधान भाष्य समुदाय
पदार्थ दीर्घनायो ध: सोऽन्यपदार्थ: अभेदोपचारात् तत्रार्थ एव पदादि भिरभिधीयते इति दृष्टव्यमेतेन व्याख्यात: तत्र
सदुक्तार्थेन श्लोके प्रतीयत इति स्वरूपं भाष्यार्थमाह आकृत्वादि इत्यादिना किं तेनेति वस्तुतस्तु अवस्थान्तरापि
कात्स्न्यात्प्रत्ययविधाविशेषेनतत् घटकप्रसंगो श्रोता पूर्वं: किन्तु तापकस्य सिद्धत्वं इति बोध्यते स्वरूपस्थाप प्रयोगमत्र
अतस्य वा नानात्वादि संख्यादेरिति नीति ननु दर्पणगन्ह गावनेति च प्रकृति भाषा प्रत्यय विधि विषयेवेति वक्ष्यमाणात् स्वोत्पादा
... तत्वाभावे न निषेधाप्रवृत्तावप्युपदेशित्व न्यायस्य वीरत्वेन दोषभूयी व्याप्तु। कथं प्रसंगस्य प्रकृतिभावासंचारेणाचा
दिनार्थम्प्युच्यते न च प्रत्ययविधिविषये पस्या प्रत्ययोद्देश्यक विधि विषये इत्यर्थ: प्रकृतप्रदीप्तस्य प्रकृतिभावयो

३१ / 31

देकविषयत्वेन पूर्वपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। गर्गादिभ्यो यञित्यादौ प्रत्ययस्य तत्त्वाभावेन तद्धितेयञो दुर्वीयत्वात्
न च तत्रयथाश्रुतार्थकत्वमेव प्रवृत्ते नुवीत्कार्थकत्वमितिवाच्यम् तावतापीयं न ह स्रावते स्मादि हि स्त्रीश्वे
द्यापत्तेः। किञ्च ससजुषोरुरित्यादिसूत्रस्य शिवरमनोरमादि सकलग्रन्थविरोधापत्तेर्हि पतस्याः प्र त्वाद्
त्ययविधिविषयत्वेनाप्रवृत्तौ व्यपदेशिवद्भावेन सजुः शब्दस्यापि रुत्वासिद्धिरित्युक्तमतेन च प्रत्ययत्वरू
पसामान्यधर्मेणात्तत्याप्यधर्मेणावापत्रोद्देश्यतेति न दोष इति वाच्यम् उगितश्चेत्यादौ यत्तदप्रवृत्तेः। त्वदु
क्तरीत्यैव सिद्धौ तत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्त्यर्थमिदं प्रातिपदिकग्रहस्तोपवेत्यादिभूजनकूतपत्नवैफल्यात्। अपत
यवप्रत्ययमात्रस्यैवपत्रोद्देश्यतानतत्रैवेयमित्यपि नेतिवाच्यम् न च प्रययस्योद्देश्यत्वव्यापि विधेयत्वं वा स्तु
दसपत्रापिप्रवृत्तिः स्वादिष्वितिवाच्यं ससजुषोरुरित्यादावेव दोषध्रौव्यात् न च प्रतिलक्ष्यं वाक्यो
पप्लवे सजूः शब्दविषयकवाक्ये प्रत्ययस्योद्देश्यत्वस्य विधेयत्वस्य वाभावेन तदप्रवृत्तिरुक्तापुक्तैव

रा.मः
३१

ज्ञिवाच्यपूर्वस्थैरोधिस्यात् तथाहि परिभाषाबोधकविभक्तपूर्वादिनिर्दिष्टे तत्र प्रत्ययस्य विधेयत्वेन ज्ञापक
स्यसजातीयापेक्षत्वात् यत्र प्रत्ययस्य विधेयता तत्रैव तदर्थस्यैव विनियोगेन तद्वृत्तिकार्यस्य वृत्त्यापि तु मशक्यत्वात् न च
पूर्वोक्तनिर्दिष्टिज्ञापकं प्राचामनुरोधिरिदं चावश्यमभ्युपेयम् अत एव शेखरे स्त्रीप्रत्यये उगितश्चेत्यत्र भवतीति
प्रतीकमादाय व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधस्तु सत्त्वेऽपि तत्राप्यादिशब्दविषयकं तन्मूलकं संगच्छते अ
न्यथा पूर्वोक्तज्ञापके न तथात्वस्य न प्रसंगतं स्यात् एवं चासंख्यादिग्रहणमेव ज्ञापकमित्याशयः तत्र च प्रत्ययो
देश्यत्वेन न दोषः उगितश्चेत्यादिशंकासमाधानं सर्वमपि प्राचामनुरोधेनेति वाच्यं स्वतन्त्रानामकृदादिशान्तादि इत्यादि
देश्यर्थस्यासोढव्यत्वात् न चोभाष्यामंशाद्युपपादितस्यात इति वाच्यं विनिगमनाविरहेणास्येव प्राचामनरोधि
त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् स्त्रीप्रत्यये शेखरस्तु परिभाषायाम् स्यान्यमानप्रलितार्थप्रदर्शकत्वेन उभयतः प्रत्ययत्वस्य तदंश
जबासंयोपितत्वेनादोषात् न च भट्टः प्रत्ययत्वेमनादिशुपस्यादिति स्त्रीत्वे विशेः कर्त्तव्य इति भट्टः आगमत्वबोध

३२

32

कर्त्तृत्वाद् संख्याहेर्षं इति सूत्रस्य भाष्यव्याकीयइति वा व्यमृतदृग्निमभाष्येमद्यद्युको ऽनद्यात्तस्य विंशतिन
ममात्रवटितोद्दाहृतेनमद्युटूथुकंप्रत्ययत्वेपिन क्षतिरिति बोधने न तत्स्पर्शोतेः। अन्यथा ऊर्मेरोदाहर
णीयं स्यात् उभयोमतिरूभये हि वमनुष्यादृतिभाष्योदाहरणे न द्विवचनान्तत्वाभाव कल्पकत्वं यथाश्रुता
नुपूर्व्याः प्रत्ययवैमटथटथुकामागमत्वप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः तमटः प्रत्ययत्वेत्वाद्युदात्तत्वं स्यात्
आगमत्वेत्वनुदात्तोभवतीति इदं द्विचत्वारिंशतितमट्समतोदात्तत्वंभवतीति कैयटोपि संगच्छते ननु मदा
दिषु प्रत्ययत्वागमत्वयोर्विशेषाभावेपि आगमपक्षमाननुरोधिनिपात आगमपत्वपक्षएव युक्तीतइति
चेन्न आगमत्ववादिनोपि द्वेस्तीयः अर्थस्वसारस्वात्येत्यत्र इटोऽसंबंधेनागमधायकत्वाभावात्प्रक
रणाविरोधस्यस्पष्टत्वात् किंचानुवर्त्तट्टः अष्ठत्यत्तत्वसमर्थनाद्दनार्थंतस्मादित्युत्तरसूत्रेतिपदिभा
ष्यपाः संचार्यत्वेन युग्विधायकतस्यैवमपूर्वंतन्त्वकल्पनेनचागमपक्षसगौरवग्रस्तत्वात् अनुव

ना.म:

३२

तस्य यमागमस्य टेनान्तादसंख्यादेरितिपञ्चमीषष्ठीकस्यापतीत्यागमत्वप्रतीकत्रीस्वमादिर्न्यथास्तु प्राचां मता
नुपाधिनइतिनास्माकं प्रतिकूलतामावहन्ति मडादिषु परस्यादित्वान्निर्देशः कर्तव्यः अक्षिपमागमत्वस्याधिका
रात्प्रत्ययोर्यद्वित्वाद्येतत्तत्रकोदोषः प्रत्ययान्तरे च स्वरे दोष इति भाष्येऽपीव प्रत्ययान्तरत्वबोधनात् सहृद्यटोः प्र
त्ययोः पंचप्रपंचष्ययोः सिद्धावपि विषयासिद्धिरिति तु न शंकाकलंकः सार्वधातुके परतो विकरणा विधान
वत् इटि परतस्तेषां विधानमिति भाष्याशयः। ननु प्रपत्वे आगमत्वबोधकलिंगानां वैयर्थ्यमिति चेदिष्टाप
त्तेः नांतादसंख्यादेर्मट् यच्छन्दसि षट् इति कतिपयवतुर्थ इतिमासानामपिमतत्वात् टित्वप्रयुक्तं कार्यं तु
पथ्यान्याससेपष्ठीमादी विवइटषित्वमादायाआपिसिद्धं एतेन थुकः प्रत्ययत्वे किति वृद्धौ विशेषसत्वादाग
मत्वप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभाव इति केप्यटगंथ्या संगतिनिरस्ता ननु थप्रत्ययस्वीकारे पंच थर इत्यत्र थे परे स्वादि
ष्वितिपदत्वेन नकारलोपे पिपवद् इत्यत्र थे परे षकारस्य जश्त्वे चतुर्थ इत्यत्र डरेफस्य विसर्गः स्यात् न तत्र

३३
33

षट् प्युक्तोः एषकृत्करणांपदान्तविधिप्रतिषेधार्थमिति वार्तिकभाष्यविरोध इति चेन्न षषाषष्मार्थां चतुर्थ
तुर्थ्येकत्वादिनिर्देशोऽत्र हारणात्रूपथाप्युत्तस्यासेनानाम्नाडित्सु ओत्ते उट इति षष्ठी निर्देशाभावे नाग
मत्वस्य चक्रमपशक्यत्वेन प्रत्ययः परश्चेत्यत्रस्य प्रवृत्तौ पश्चात् प्रथमा मान्त उटमनुवर्त्य तस्मादित्युत्तरस्येति व
दि भाषाप्रवृत्त्या प्रथमान्तत्वस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनेनापत्ताविस्यस्य सूत्रस्य परपरविधायकत्वयोः
प्रवृत्तिकरणेन युग्विधायके उटस्य प्रयन्तत्वकरणेन विंशत्यादिभ्यस्तमुत्तरत्र च बध्यं तेत्वकेल्पनेनागमत्व
बोधाकृत्करणात्रयकृत्करणेन एषकप्रुद्धरेतेन च वक्तृ न केशान्निर्देशात् प्रपत्त्यमेवजलखित्ते बोध्यमष्टमप्प्रटथक्का
मिति केप्येटेऽपपाठः प्युक्तः प्रत्ययत्वे चतुर्थ्या ह्वाहावकारश्रवणानोपपत्तिर्विसर्गाश्रवणानापत्तिर्विसर्गश्र
वणाय नित्यमिति विवरणानुप्युक्तः प्रत्ययान्तरत्वं निर्देशात् ज्ञायत तां चानाश्रित्य प्रवृत्तमिति नदोषा विधायकं
दि० दृष्टं सर्वं मन्डोसुपस्मादित्तन्निर्देशः कर्तव्य इत्युक्ता तदुदाहरणा दानेन ध्वनितमप्य ज्ञेनानादित्येषापंच

राम:
३३

मी ३।२।२ इति प्रथमापाः षष्ठीं कल्पयतीत्यादिभाष्यानुपूर्वीं क्रमसिद्धां न प्रजानन्त यक् हेत्विन इति हि कपक्षान्नुवक्ष्यमा
णाशीत्यानयाप्रत्ययविधौ यपदेशिवद्भावाभावबोधने पिनानाद्दसंख्यादेरित्यत्र न दृष्टा वातन्त्रिवे धाप्राप्त्याके
वलस्यापि संख्यादित्वे नासंख्याद्रेरिति निषेधे पंचमाघसि धिरत आह अत एवेति सर्वनाम्नो वृद्धिस्यपरा
मृष्टीकृत्वेन सूत्रवैयर्थ्यानुपपत्त्यापतद्विधपेक्ष्य यपदेशिवद्भावानाग्रपरीदेवेत्यर्थः पघात्र व्यपदेशिवद्भावः
पव तैतन्नहाकेवले पिण्णिषेधे उद्राहरदीति समत्वेन सूत्रवैयर्थ्यमित्याशयः अस्यथोत्पसोऽन्ते रीत्या व्यपदेशि
वद्भावापूर्वस्य स्वीकारे तत्त्वार्थद्दही हे सर्वप्रान्तस्य पकुत्साधे विचार्य्यमाणे हिति दिक् तीपसहसेत्ति चीत्याहावि
ति आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यतो वलादेरित्यनुवर्त्य प्रथमार्थिकतीति शसयप्यन्तस्यते कोदशानन्तपदार्थविरो
धरान्तनुरूपोपोवलत्तदादेरित्यर्थलाभरतिनिरूपितमस्यनुट्रष्टाः पूर्वोक्तार्थे तु क्रेशं प्रत्यानास्तकारपरके घस्य
दे- परस्यार्धधातुकस्येदित्यर्थेऽथ जिकारादेरित्यर्थलाभ इति त्याबरत्वुः ततुनादिम्यात्को द्वीपुत्रस्येति सुत्रस्था

३४
34

द्विनीशब्दे परेपः पुत्रशब्दस्य द्वयवाचः परस्य पत्तेन द्वित्वमित्यर्थे ज्ञापको वेदिश्वाद्विनीशब्दे दस्तुरपत्वान्स्त्राधा
न्येन यरयवविद्धो वशामुवित्तरत्यर्थकशोखरेशान त्रत्यखोन्त्या चप्रश्नते विदुहेश्यत्वेनार्द्धधातुकस्यैव प्राधा
न्याजीत्यपतद्धिशौ वशान्त्वायत्तो इच्छत्वाद्देः परस्य तकारपरकार्द्धधातुकस्येडित्यर्थे प विन्त तितीर्षति कुत्र
मितित्त जत्ते तकारपरकत्वरडागमस्ति ध्रावपिदुत्तु इन्नपषितेत्यत्र तकारपरकान्यादृर्द्धधातुके चाव्याप्
तिव्याप्तिरत्तमध्यहितीयस्यैषु सूत्र्यं शोइत्यिताकांक्षत्वेन तत्रैव विद्धो वशामित्यनुस्यते तथापि तका
रपरकदच्छत्वाद्देः परस्माद्धे धातुकस्येडित्यर्थे प्र श्नोत्कदीत्यात्र ह्रादि विधेरभावेन नाव्यवधानमि
तिन्यायेनार्द्धधातुकव्यवधानस्यास्तो व्यन्त्वेन पूर्वोत्कमकब्रहोपानुद्धारः किञ्चतीयस्य प्रत्यप्र
हणस्याभावेन तथाकांक्षापाव कूमशकपत्वात्तु व्यवहिततकारपरकदच्छत्वाद्देः परस्माद्धेधातुकं तका राम
रादिरेवेत्यागहस्तहि प्रश्नौ थित्यसंगी क्रियतामत्तयाहि अनयोवहिरङ्गा व्यवहितवत्परकधातोः ३७

परस्मादूर्ध्वधातुकस्येडित्यर्थे ऽयीडुस्ताहे रेवेट् सिध्दावादिग्रहाह स्यादनजन्ता अजित्वपातात् तस्माच्छेरवरी क्रश्का
रेयवमस्यक्रदृहस्रेव ध्वनपितुं वद्धै रपिवस्तुतस्त्वितितुरेके विवोधकः प्रपुरुस्य वस्तु तस्तु विशो विशेषणाविशेष्ययोः
मन्नमसन्तत्वेसत्येवनदादिविधं गीकारे जोत्रेस्तुगवीत्युत्तरसूत्रादूचीत्यपकृष्य अनुवर्तनतद्धितस्य विशेषणतोड
जादृक्तद्धितस्येत्यर्थप्रतिपादकडिरोदि तिसूत्र भाष्याजादिग्रहणं चकर्तव्यमिहमाभूत् पंचगर्भ्यपंचगर्भमपमि
तिभाष्येणाकारनाभिवप्राचां हस्ताहीयक हस्ताहीवराणितयो ऽप्यतस्याभितिसूत्रभाष्यादिग्रहणेनचाविरोधा
धिन्यमिहप्रा। नचाचीत्यपकर्षेण विधिसूत्र दृत्तस्यतद्दृतीतिसूत्रभाष्यदृदर्थं तस्येदमित्यधिकारविहितपरतोलु
क्भाष्य संमतोनस्यादिति वाच्यम् वाग्रहणं च वर्ण्यभाष्यतात्पर्य विषयीभूतांव्यवस्थितविभाषां वाश्रित्यस
माधानंसंभवात् अजादिग्रहणंत्वकर्तव्यमिति भाष्यविरोधेनाचीत्यपकृष्याभ्यत्रानभिधानं वाश्रित्य
व्याख्यानं तु नपुंसके उभयोः संप्रमन्तत्वेपवपुवृत्तिरित्यत्र भाष्यानुरोधीनं किंच्वदस्मोहस्वादिति सूत्र स्थपदावयवः

३५

35

म:परस्या चोद: मृडिति भाष्यानुरोधेन पूर्वत्रापि विशेषणस्याविशेष्यमाणत्वात्तेन पदावयवस्य धुडित्यर्थोपवर्णुचि
त: अन्तयवत्रो स्वरे वैय्याधिकरण्यमेवाश्रितमुत्रि चपहे इति पर ग्रहणानुनाचसंबध्यते ड. तोहस्वादचीत्युत्त
रसूत्रेयवप्रयोजनकथनपरभाष्यादितिडुजि चपहेतिसूत्रेत्रो स्वरे स्यपदमिति सुमन्नीषिभिराज्ञो च्यमत्र यदि कुचि
द्वाहि किधिरनिषत्तद्वाप्रावांहज्ञादेरित्यादावन्यदिग्रहणादेतत्पदि भाष्यापा अनित्यत्वाश्रयणोनपरिहरति
य: अत्र तत्स्यत्रं पक्षस्य प्राचामनुरोधिनेति दपन्त्रेति चकारेणाप्रत्ययस्तैवमत्र चितमिति दिकृपदानुत्रसूत्रवो
धकविधेस्त्रीष्वणो वाचकत्सप्रत्ययेनेपतत्यादिभाष्यप्रवृत्तावपि विशेष्ठपवाचकेद्विंसमानविभक्तिकत्वमुत विभि
न्नविभक्तिकत्वं नियतमिति सतत्र्या हृदपन्वेति सत्यप्रत्ययवैत्यस्याशेषापवेणोनिद्रोष: शेषपूरणाफलन्तु
द्विगोरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधपरिहार: नमु विभक्तिकस्य जोपिपयाद्विभाषाप्रवृत्तौ ड: सिधुटीत्यादावतिप्र
संगइत्यत आह तेनेति तच्छुद्रसवृद्धिपरामर्शीकृत्वा तेने त्यस्य विशेषणाविशेष्यभावव्यत्यासे पदावयवस्यैत्य

र्थे नेत्यर्थः। नन्वेवमपि विभक्त्यावेतन्न्यवनौतीयमहेत्यादावेतस्थूत्रेवनैवतादृशिसमर्थत्वाप्येतन्नपादकतत्स्यत्रस्यष्टोव
रविरोधइत्यतआह तीयसहेति॥ ग्रहदेतुशोस्वरेवान्नोपीतिसूत्रेतस्मान्नुडचीत्यादिर्थमावश्यकयेत्यादिपदग्राह्य
त्वेनातिरूपितमत्तीयसहेतिसूत्रस्यशेखरस्तुप्रोटयेतिनकथिचंकडकलंकलेशोपिइतिसंक्षेपः अत्रपक्षेप्रा
वीहत्वादेदित्यादावादिग्रहणांस्यपार्थमयतेनवस्तुतस्तुवस्याद्र्धातुकस्येत्युच्चमानेदृशाक्षेपपूर्वकंपक्षीप्रकल्प
नपायावत्समानाधिकरणापावगमेनतदादिग्रहणांप्राप्तंततपूर्वमेवतस्मिन्निसमनेनवलिपरेपहाद्र्धातुकंत
स्येडीत्यर्थएसंगात्यविष्यतीत्यादावेवस्यान्नतुभवितेत्यादाविति कथंमादिग्रहणावैयर्थ्यशंकानीयमहेत्याहो
तुसाक्षात्वंचप्रत्ययोपादानादेवमदोषः पदृपिअत्र पदिमापायांत्वायकमुक्तंतथाहिघुमास्थेत्यचहनीति
सत्ययप्रत्येनाविविशेषणत्वेनचेनहत्वविधिस्तदाल्यपिपरत्वरत्वंनप्राप्नोतीतितन्निषेधकंनल्यपीतिव्यर्थंस
त्त्वज्ञापकंएवंचतदादिविधेरभावेपीतवानित्यादौलन्तेपवदत्वंस्यान्नपीतमित्यादावितितदादिविधिसत्वेतुनदो

३६

36

षद्गतिवदृत्ताद्यै· प्यप्यनुपाधिनां कोऽहस निर्धारः प्रशासितः किञ्चाद्वैधायकस्याद्याधिकारस्यत्वेनतस्याक्षेपे कि
म्बीजमिति निरहसिषप्रसत्त्वाघाकिञ्चतदुक्तं ज्ञापकत्वमपि नमस्य कृत्स्यपिपरतद्दत्वविधिप्रवृत्तिज्ञापने नाजन्ते
कितिकृविदित्वप्रवृत्तिज्ञा पुनेनवतमार्थं कस्यवर्ज्जं शाकृत्वात् अत एव भगवता ज्ञापकत्वं नोक्तं। अतए
वप्रजन्तृता च वा पनिकोवेत्यकृमिति दिक् कार्य्यकालं पक्षे कथमिति यथोद्देशास्याप्युपलक्षणामिदमत
त्रापि यद्दत्वस्यातिदेशोनैवबाध्यत्वात् ननु अपादान प्रकृततालिकारका भावाधन्तद्स्याकुरादीयप्राठ्या
नुसारात्तदधिकारपठितसञ्ज्ञासु यथोद्देशायपक्षस्यैवसिद्धान्तसंमतत्वेन स्वेनाविपूर्वतथैवानुदित
त्वेन च कार्य्यकालपक्षोपक्रमेस्याशंकाऽसंगतेति चेन्न भाष्यस्य विशेषविषयत्वेन तथा दोषात् तथा
हि तदधिकारपठितं यत्र संज्ञाद्वयं प्रयुक्तं तत्रैव स नियमः अत एव तत्र तत्र भ पर स ज्ञा विषयेत्युरतिसं
ज्ञाद्वयोक्ते स्वः संज्ञाघृते यथा रात्तदस्यत्र न लोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वपक्षोपोनरतिलोपे यथाप्राप्तमनलो

यमः

३६

येकवाक्यतापन्नपदत्वस्य तदेकवाक्यतापन्नभत्वेन बाधायोगात्तत्रोपपत्तिः भाष्योदाहरणानर्थक्यं साभात्र
वस्तुतस्तु अत्र भपदसंज्ञाविषये पयोर्दृश्यत्वपवे सत्र प्रमाणाभावः न चोक्तभाष्यप्रेवमानं तस्यान्यथासिद्धप्रयोजनत्वा
त् तथाहि अजनीरतीत्यत्र प्रवृत्ते कार्यकालपक्षे प्रत्ययसंज्ञापावयवस्य प्रत्ययस्य सन्नेतदेकवाक्यतापन्नत्वेन त
द्व्याप्तत्वात्तस्यासिद्धत्वेन स्वत्रेत्रिमात्तस्याप्रहरणादृप्रत्ययत्वे अनुनासिकप्रवृत्तिनिमित्त लक्ष्यानुसारादिप्रयो
देशपक्षावलेवकृदन्त तस्याभाष्यवत्प्रवृत्ते पितस्येवांगीकारीकारात् एवं च सर्वथा कार्यकालपक्षा
भावबोधनेन नु न किंचिद्दू तत्र अनतयबाधादिवत्वे कानि प्रयोजनानि दत्पपक्षस्यमनुपितिरि इाविधिषु प्रयोजन
मिति वार्तिकव्याख्यावसरे उक्तेति नीतिसुपविधिमुहात्स्मकार्यकालपक्षे पदत्वप्रतिपादकानादिवत्
तस्य भाष्यं संगच्छते संगच्छते च भाष्यानुवादकमादेशप्रत्ययो इति सूत्रस्य शब्देन्दुशेखरे न वाक्य डाराधि
कारस्यापदसंज्ञाविषये स्यादिपूर्वं तत्र यविरोधः शेखरविवरणादिविरोधश्चेति वाच्यमत्र तत्र एव स्य मित्यत्र

३१ 37

मितिकर्त्तव्यतांशस्यापि विषये इत्यस्यानन्तरं योजनेनादोषात् एवं च यत्र संज्ञात्वं प्रत्यक्षं तत्रैव स नियम इत्या
शयः द्वितीये तु विषयत्वे स्यानन्तरं लक्ष्यानुरोधेन प्रापयतीति दोषो बोध्य इति तत्त्वं इदं सर्वं कार्यकाल
पक्षे इति वदतामस्मत्कृतावोधितमिति दिक् ९४ पर्य्यन्तं आ सूत्रपरा इति ननु वाति घटितसूत्रात् स्याहार्यारो
पबोधकत्वेन तस्य च विरुद्धविषयस्यापि गुणपरत्वं संभवेनान्तादिवत् सूत्रे यथा द्वयोरेकः प्रेव्यो भवतीति ता
भ्यां गुणपक्षे लक्ष्ये दोषो वितोऽविरोधार्थकस्यापि कार्यं न करोतीति इति लोकन्यायप्रसिद्धः प्रमुन्यायप्रयुक्ती
त इत्यनुगृहहरसोनवपदान्तादिसूत्रस्य भाष्ये ऽक्षिविते न्यायेऽपि एकदेशयुक्तित्वं स्वस्याभिमतमिति कथं त
द ध्वेर्नवदति चेन्नपेषां क्वापि इति न्यायेनास्य प्राचीनानुसारित्वात् वस्तुतस्तु उपसर्जस्यापतामिति सूत्रे ऽ
पतिपदस्योपसर्जनवयवस्यैकस्य लत्व तित्वार्थे प्रापयत इत्याह भावेकादेशे इति एतेन व्यपदेशाभावात् त्वं स्या
दिति शंकितेते नैकदेशिनां ताहि वन्हावेन व्यपवर्गीयत्वनुगत इति ते परास्तौ क्वेदशिनोभयत इति निवेधस्तु

ताम:
३७

गोऽश्वः परेतीत्यस्यानिवृत्तावात् व्यपवर्गसाधकमिद्धान्तभाष्येणानादिवृत्तावेन व्यपुंवुर्गीभावबोधानाद्दृय
दृत्वेप्रवृत्तोऽहीहस्तोऽनदभावसाप्यमाहायोऽपपत्तदृत्यस्मोद्देश्वोन नुवस्तुतस्तदाश्रयकोनेतिवोध्यमूविस्तृताव
पवेति पवत्विसाद्दाविति भावः यैर्वम्प्रकेति सर्वकाद्दाविति भावः अन्तयव भाष्येपन्नछोति न्यायेन सर्वादित्व
मुक्तं तदेव भाष्य माह यैर्तै घेनेति नन्वेवं भिंधीत्यत्रेति नन्वेवं भिंधकीत्यत्रपरत्वाद्धिनावाधितोऽकुजनस्मा
दिति पाठः अन्तपवअश्वेति सूत्र स्यपत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसंगविज्ञानमिति कैय्यटस्यय
त्रहोति प्रतीकमादायपयाभिंधकीत्यत्रपरत्वाद्धूरत्पुनः प्रसंगविज्ञानादकुचरितिविवरणमसंगच्छतेयः
तेनस्तकुरहतिमापाश्रुपसो भिंधीत्यत्रपरत्वानातङ्गावो धितोधिनिस्मादिति शेखरोक्तेभिष्टापत्तिग्रासान्या
नितस्तु भ्राष्यानतुगुणत्वाच्चवालप्रतारमात्र मितिमर्तव्यं भिंधीत्यादेस्तानडः भावपक्षोसिद्धत्वादिति
दूरापस्तं कैयटानुगवालप्रतारणाविषयत्वं प्रापिता लक्ष्यार्थयोदितिलक्ष्योपवारकयोरित्यर्थः ॥ प

दस्यपास . समभिव्याहारेणान्यत्रलक्ष्ये चरितार्थयोरितिभावः अतएव दृष्टान्तेपि अन्यकार्यकारत्वेनतो
विनयोः स्वामिनोर्ध्वंसः कस्मिंश्चिद्विरोधे कार्यं न जनयतीति संगच्छते एवं चात्रापि विरोधान्तन्यस्यातत्तदे
वाहकुचिद्व्यवस्थेति अनेन चरितार्थसंयोपुनरयव्याप्तिः किन्तु एकमपूर्वं दृष्टान्तोपयुक्तात्मेति सूचितमन
जातिपक्षेइति ननु जातिपक्ष इति वदता प्राचा सर्वं लक्ष्यविषयकत्वमनन्तराजातिपक्षस्यैव वक्तुमशक्यतया
कथं न सर्वं लक्ष्यविषयकत्वमिति चेन्न स्यात् अन्यत्रचरितार्थयोर्बाधा लक्ष्ये उभयोः प्राप्तिस्तत्र श्यसम्भव्य
तद्विषयान्तःपातित्वात्तन्निर्णीकेनान्यत्रप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादि [illegible] त्याशयात् तत्र पक्षे उद्देश्यतावच्छेद
कावच्छिन्नेप्रवृत्ते रभ्युपगमात् तद्वेव दूषोपपत्ति नर्वाह्यत्वोत्थाहिनो शास्त्रोक्तप्रतिपत्तियेन वाक्येनैकेन दृव्यासं
भः कृतस्तेन वाक्येनान्यत्रासंभवे अत्रोत्तरस्त्रोक्तं भिन्नवाक्येनाप्येनासंभवे तु शास्त्रोक्तमेवेति बोध्यम् अतएव
न्नैकः पर्वपरयोरिति अतरस्योगैरिको ग्रुह्यसत्र स्यभाष्यविरोध इति ध्येयम् न कैय्यटं यतीति शास्त्रहृदय

पि न कस्य पती त्यर्थः यतेन तन्मा ते पि पूर्व शास्त्रानुपप्लुतयवेति रद्दृ मपुरू मि ति ति नेदीं का कु लह्रुः प वे मिंधीति औ सं तत्वं
पूर्वमुक्तमु दृष्माहीति आदिनास्वरित त्रितदस्मादि संग्रहेः अतयवयपतेरसुरूपूसंगच्छतेनन्वत्रपक्षे पूर्वस
स्यानिकृत्वाभावेनात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयोरभावेनतेषां संज्ञायाविधानेदतरेतराश्रयः प्रिन्त्र वा क्यतयावि
धानेतु पूर्वमपदृष्टानां प्रस्थानेजातत्वेनतपोस्त्तासंज्ञापांनेनेतरेतराश्रयोतआह आत्मनेपदेतिन नुमत्स्वया
हि विधिर्विहितानान्वसंतेत्याकाशेष्योमाश्रयमत त्रसंज्ञयाविधानेपिसंज्ञाविधायकेलस्यानिकृस
नि हिंदयत्वाभावेनकथमितरेतराश्रयइतिचेन्नवानशास्त्रसंज्ञावाररायात्मनेपदसंज्ञाविधायकेलकी
नुवत्तेः सिद्धानसपतत्वात् यतत्तुं ध्यापेतिय घ्रक्षीति तुस्यस्यावेत्यर्थः शादान्तरे येति अत्रेदं वोध्यम्
ह्र ताकृते तियरि भाषायाआघोशस्येवप्रंच कवित्रूतारुते तिवक्ष्यमाणापरिभाषानदुदाहरणानुदतीत्यादित
द्वियरितं नित्यमित्यस्यतु नूादान्तरस्यशाद्दान्तराच्छद्वान्तरे वैप्रपञ्चः आघोदाहरणानुमदीयव स्पष्टमादि

३९

नियो हाहस्तान्तुद इतीत्यादि गुणो कृते शब्दान्तरात्त प्राप्तेः लक्ष्मानुष्ठानान्तु वक्ष्यमाणा क्वचिदिन्यनयावाधः न्वती
यो हाहरस्तान्तु कुषिव्यतीत्यादि लादेशे कृते स्यादीनां शब्दान्तरे प्राप्तत्वे न न नित्यत्वं किन्तु परत्वात्तिवादयः अ
सिद्धवदत्राभेदाति तत्र हि नत्स्तत्र प्रत्याख्याने हो षोन्देव क भाष्यव्याख्यापरे क्व वंद्रम्यत्रानित्यत्वात्यर्वमुका
रलोपः पश्चाद्गुणः कृते यकारलोपे प्रत्ययलक्षणामिति गुणो न भाव्यं ततो लक्ष्मणान्तरेणाच प्राप्नुवन्नवि
धिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वमुक्तं साति तु सत्रे गुणो कृते सार्वधातुकपर उकारे विधीयमानात उ इति लु
कारः प्रवर्तते कुरुत इत्यादावुत्वार्थं तथार्थस्याव ज्ञयत्वात्स्यानिवत्वन्तु न अकारस्यादिप्रादेवः पूर्वो
दितिध्येयम् सप्तम्येद इति तत्र कुरुमित्यत्रान्त्वदुको ः समप्रधारणानां परत्वादुत्वं नित्यो लकृ कृते प्यत्वे प्राप्नो
त्य कृते चिग्न नित्यो लुकू न हि कृते अत्वे प्राप्नोति अन्ततो मित्यम भावेन भवितव्यमिति भाष्यमादाय ते नोक्त
म् एव क्वचित्पूर्वो क्वचिदिन्यस्याः प्रपंचः अपवादपल्य आर्धधातुके कृते यस्या इति तत्वं तत्र प्रथम स्योद

राम

३९

हरणान्तत्तु हृतीत्येवद्वितीयस्य स्थानइतिप्रज्ञेयवाग्निमपरिभाषाव्याख्यायांस्पष्टम् ऋप्रेणोपष्टंभकमाहवाक्षी
माहीनांलुटः प्रथमस्येति तत्रहि प्रः कर्तृत्वाहोर्तृस्यानुहृते हितिनिघातः डाहे शपोः प्रधारणायां डाहे शवेस्यानि
त्यत्वंपूर्वरूपम् अतएवनौस्तितीतिं न तु इदं ज्ञापकं किं सूत्रकारस्यानुतवार्तिककारस्यापि ष्यकारस्यापि वाना
घः सुसमर्थग्रहणेनपरिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापनेन तत्सामर्थ्याभावात् न च षत्वतुकोरसिद्धइति सूत्रस्थतुक्ग्र
हणं ज्ञापकमस्त्वेवेति वाच्यम् समानकालप्राप्तिकस्य जानस्य वावहिरंगस्यासिद्धत्वप्राप्त्यादिकृपरिभाषा
वाच्यांशद्वये ऋप्रेराद्ग्रहणे ऊग्रहणायोक्तीपकत्ववदंशद्वयेप्यनित्यत्वस्यावश्यंभावावगमनपातनम्यपेक्षिती
यांशस्य षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्थतुग्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वादृनित्यत्वेनाक्षतःपूरित्यादिसिद्धावपि द्वितीयांश
स्यानित्यत्वाभावेन तिसृणामित्यादिसाधसिद्ध्यापत्तेस्तस्याप्यनित्यत्वस्यावश्यकत्वेन तद्नित्यत्वस्यानेन बोधना
त्वात्किंच जानातेर्यदतिपरिभाषायाःभावे प्रमाणाभावस्याद्रेतत्परिभाषाव्याख्यावसरे वक्ष्यमाणत्वात्

...त्वेनानुज्ञा... श्रीरामत्वाभ्यामिति भाष्ये ऽनित्यत्वे एतत्सैवाभ्युपगतीयत्वान्न वक्ष्यो वर्तीनि तिस्र

...वि प्रतिषेध ... स्यवपुरूपको ग्रामदत्वा द्वौ समानाधिकरणानामपामाद्बहुव्रीहिं प्रतिषेधेनेति विप्रति

षेधः स्वं ... ने बहुकृतो विप्रतिषेधः अं तरंगः कर्मधारयः कान्तरंगता स्वपदार्थे कर्मधारयः अन्यपदार्थे

बहुव्रीहिरिति भाष्ये स्वार्थे च यत्रा वोपसर्जनं च गुडिस्त्र नन्तुप प्राप्नोती सा त्रां च अन्तरंगत्वाद्बहुव्रीहिः का

न्तरंगता अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः अस्तित्व विशिष्टे ऽन्यपदार्थे द्विगुरिति भाष्ये स्वार्थे च तत्रबहिरंगत्वादे

वैधत्वात्तत्प्रवृत्ते पूर्वोक्त निषेधेनार्थकृत बहिरंगत्वाभाव बोधनं समर्थे तत्र हत्तोन परिभाष्या या अपि नित्यत्व

बोधनेचे तत्र विनिगमकाभावदति तुनन्द्राङ्कृत्ते कृ ॥ कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यस्येत्युपस्थित्यनि

र्दृश्य वातिपच्चि यमित्येकदेशि भाष्यस्य कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्रां शं वा केकवाक्यता बोधकत्व बनत्पू

२ र्वोक्तमनुपत्रस्य भाष्य से कदेश युक्तित्वेपि न तद्बोधकत्वं

रा म.

बोध्यं किं त्ववर्णा वर्णानेति सूत्रस्य भाष्यस्यानुसिद्धान्तभाष्यत्वेन तन्त्रबोधकत्वप्रत्याहतमेवेति दिक् ॥ नद्यु-
तीयः नुमचिरतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिके च तत्रस्यविरोधेऽननुक्तासमासप्रत्ययोः चिरनुटोः पूर्व
विप्रतिषेधप्रतिपादकवार्त्तिके कृतापि समर्थ्यस्य हस्तो न तद्दृष्टुपगमात् प्रत्याख्यातिस्वभाष्ये वेशादेशाभ्यां वा प्राप्तेः
पूर्वविप्रतिषेधोक्तिः कथं न समञ्जसं स्यात् नद्युत्तीयः वाक्यविशेषचिन्तायां प्रधानेऽपवादन्यायेन ह्रीद्योत्वयोरे
वबाधः स्यान्नगुणास्येत्यवस्था सुप्रगीर्णो वाध्यस्यामान्यचिन्तायां स्वविशेषात्स्वविषये प्राप्तनुटोचिरेशस्वाबाधे
नुमचिरेति वार्त्तिके नरेशनुटोः पूर्वविप्रतिषेधोऽसंगत इत्याशङ्क्यनतिस्मितिस्तावत्कान्नुडिति तत्त्व स्वसूत्रस्य भा
ष्येशान्तं नित्यत्वाभ्युपगमात् नत्वार्थकत्वबहिरंगत्वसमाश्रयणेन भाष्यवार्त्तिकयोः प्रवृत्त्या न तद्नित्यत्वेनावद
त्वमिति वाच्यमवर्णावर्णानेत्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधेन तथात्वेऽपि नुमत्राकत्वात् पूर्वोक्तभाष्यवदर्थवत्
त्वबहिरंगत्वाभावबोधकप्रत्यक्षभाष्यस्यानुपलंभात् अत एव वक्ष्यमाणाशास्याः नित्यत्वस्य नस्य भाष्यवि

४१

ते धोपिनेतिचेन्न अत्रांतरङ्गः शब्देनेत्यस्या ऽतेप्रायपदतिर्द्वो चेता सर्वसापंजस्मात् ते नेत्यस्य प्राप: शब्दरूपनिमित्त
त्वाश्रयत्तो नेत्यर्थः अर्थनिमित्तकस्येत्यस्य सर्वं वाक्यमिति न्यायेनार्थनिमित्तकस्येवेत्यर्थः ननु अर्थनिमित्तकृतब
हिरंगत्वाश्रयत्तो वर्णोवर्णे नेत्यादि भाष्यवचनसंगता कृतत्वशब्दनिमित्तकृतबहिरंगत्वाश्रयत्तो नमानमिति स्याशंक्या
हनतिस्मितीति "अन्यथा ऽस्यस्यार्थकृतबहिरंगत्वस्येवाश्रयत्तो इत्यर्थः अतएव वैकाजितेति कर्मधारयो वर्ति
पदार्थप्रधानत्वेनांतरंगत्वा हिंसायर्थकृतबहिरंगत्वाश्रयकृतिपातयकाजना डि-स्यादि सत्रस्थयक्षो स्वरगं
प: संगछते किंच अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपंनिमित्तमेव गृह्यतेइत्यनुक्ता शब्दरूपनिमित्तं गृह्यत इत्युक्तमपि संग
छते ननु इदं सर्वमसत् तथाहि अंतरंगत्वाज्जाते पित्रयादेशे अंतरंगप्रवृत्त्युत्तरं बहिरंगशास्त्रप्रवृत्तेः सर्वसंमत
त्वेन पक्ष्वातिस्त्रादेशो जातेनतिस्मिन्नस्यसार्थक्यकथंतापकत्वोपपादानमितिचेन्न अर्थकृतबहिरंगत्वस्ये
वाश्रयत्तोऽस्यार्थनिमित्तकृतिस्वपेक्षयानांतरंगत्वात्त्रयादेशोपस्त्रातिस्त्रादेशोपिनाषीतिदीर्घइत्यस्यास्त्यार्थनिमि

राम:
४१

त्केत्वेनातिव्याप्त्यादेरस्य बहिरंगत्वादसिद्धत्वे ही वृद्धिर्वा प्राप्तौ निषेधवैयर्थ्यं न तत्तज्ज्ञापकत्वमित्याश्रयात् यतेन निरवकाशत्वा
र्थसमवेतसंख्यासमर्पके आमित्यपादेशादत्यर्थकस्य त्रेस्त्रयादेशस्य साधकमते ओँ अप्रवृत्त्यापत्तिस्तन्नापि स्याद्धे
निषेधस्य चारितार्थ्यत्वात् अन्तरंगप्रवृत्तस्तरं बहिरंगप्रवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन त्रयादेशे कृते स्यान्निवृत्त्यावान्नि
स्त्वादेशोऽअदोषान्येति भाष्यानारूढमार्गमवलंब्य संबंधार्थं चाविज्ञापकत्वप्रसादित्यागमानावभासप्रयुक्तानां
आधुनिकतराः प्रत्युक्ताः [illegible] इति हि रूपमेव सर्वत्रार्थसंज्ञाकृतबहिरंगत्वानाश्रयकं त्रयं पायोजपि तुं ज्ञाख्या
इति मात्सर्यमुत्सार्य सुधिभिः स्मर्त्तव्यम् ॥ एतेन गोधेयद्रति यत्तेनैस्यस्यार्थसंज्ञाशब्दरूपनिमित्तकत्वात्तरंगबहि
रंगत्वाश्रयणेनेत्यर्थः तद्देवाह द्वापादेशादेरिति चो हेतो अयन्नाव: विपतीत्यादौ प्रक्रियाक्रमेणापूर्वोपस्थि
तनिमित्तत्वरूपान्तरंगत्वस्य गुणो सत्त्वेपि लक्ष्यानुसारान्नदादाधप्रयोगीयोऽथारणाक्रमेणापूर्वस्थितत्वरू
पान्तरङ्गत्वमादायेयङ्‌प्रवृत्तिवत् कृतेपि संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्य यथा धादेशेऽम्पि नदादाधापरत्नि

५२

42

नकृत्वस्फान्तरंगत्वमाह । येननिर्धेः संज्ञावहनवहिरंगत्वेनेयाद्देश...स्मिध्दत्वे लोपाप्राप्तेः परिभाषापानुनि

त्यत्वाद्लोपविषयेतद्प्रवृत्तेरवश्यंवाच्य । तथा लोपविधायकसूत्रस्य तत्प्रतीत्यादि वृध्यादिभावया संप्रसा

रणस्यासिद्धत्वेन प्राप्तलोपवारकत्वकारोपदेशसामर्थ्यप्रतिपादकभाष्यविरोधसहनस्त्वनुचितमिति

यथाश्रुतन्तु नसाधुरिति ध्येयं किंतरतिसूत्रस्य पक्षे दनत्रस्म स्माद्धात्वे लिटि घटाशावस्य द्वित्वे घ घाऽस्य वस्या

पांअंतरंगत्वानुद्धिअजन्ताभ्यासाभावेनहस्वाप्राप्तिमाशंक्य पंयस्येत्यनन्द् दीर्घवारणाय कृताकित्र ग्रहण

णस्याजन्ताभ्यासस्यपूर्वोक्तोदाहरणोऽसत्वान्नह प्रायोवैयर्थ्यं नाकिंतु चनपस्य त्र किंतनस्यालोप

निवृत्त्यर्थमिति दूषणं पक्षे नेसमाधायविप्रतिषेधात्सिद्धं नैतामितिप्रयोजनानीत्युक्त्वाऽकित् ग्रहणा

न्नापितांशस्यपूर्वोक्तस्यानावश्यकत्वं वोधयित्वा वर्णा प्रयत्नानुकोन्तरंगत्वेनहस्वस्याचांगत्वेन

वहिरंगत्वाद्धयलोपो विप्रतिषेधत्यर्थकं कैयटविवरणावतारितं तद्ग्रहणाद्यभावाद्वैविक्तापत्ते

रम.

ऽभ्यासस्याजन्तत्वेतिकथंतर्हि अभ्यासस्य योऽच् इति भाष्ये ज्ञानद तु वा दृक्कैयट विवरणाभ्यासेत्तभ्याख्यानु
वादकह्रस्वइतिसूत्रस्य शेखरग्रंथेन च संज्ञाकृत तत्त्वस्य प्रपरागात् अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्याविद्वारा
साक्षाद्वा संनिहितानां ह्रस्वमेवनुगतं इति नुविधानात् निरन्तरे त्तीपितत्वेन न दोष इति समाधिस्य विवर
णेन वाराणीहृद्रूः मित्यस्य चोभयोरादेशत्वे पवप्रवृत्ति दित्याशयः पूर्वं कह्रस्वाभावप्रतिपादकह्रस्वइति सूत्रस्य शे
खरग्रंथेन च समाधानात् नुकिंकृते पि हलादिः शेषे तेन निवर्तीह्रस्व मौनं लभ्येन वा तो परिभाषया ह्रस्व
सौत्र लभ्येन च तत्स्थाप्यमेकदेशपुस्तिविनुनासंकृतीपपद्यकिञ्चा नरंगत्वाघादेशापेक्षया पदद्वप सिनित्तसमा
ससंज्ञाप्रयोज्यप्रातिपदिकसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरंगलुकः प्राबल्यप्रतिपादकभाष्येण अनन्तरंगत्वापे
क्षया समासंज्ञासापेक्षबहिरंगल्यपः प्राबल्यबोधकभाष्येणापकृतपरिभाषाज्ञापकपरवाहद्रु
सूत्रस्य भाष्येणाचनत्वाग्रपराबोधनाच्च अपि च सुः ह्रस्वास्समुधे रूपपदान्तादित्यादिसूत्रस्य शेख

रङ्गं स्यादपि संज्ञाकृतान्तरङ्गबहिरङ्गभावाप्रयस्तत्साभावेऽपि तत्प्रदर्शनानुसरणायैकादिकृविधमानापि सं
ज्ञाकृतान्तरङ्गबहिरङ्गभावमाश्रित्य घञ्लक्ष्यानुरोधेनान्तरङ्गबहिरङ्गभावप्रत्याहारसाम्याभ्यान्तरमुपपादयन्नत
दुपपादिकामन्यथासिद्धिं प्रदर्शयितुमनुवदति अत एवैष स्यादिना संज्ञापेक्षस्यापीति अपिशब्दो भाष्यो
क्तानुसारादन्याश्रित्यपरत्वादेशोनस्यान्वयाश्रित्य गुणादेः अन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य समुच्चायकः न द्वयस्य दृष्टी
पकेत्वेतद्भाष्यं व्याख्यानेऽप्रवृत्त्यापत्तेः भाष्यासंगतेरिति भिन्नतो संज्ञाकृतन्तबहिरङ्गत्वमाश्रित्यान्तरङ्गत्वाद्वृद्धि
प्रतिकुर्वतः कैयटस्यान्तरङ्गत्वाघटनापेक्षया गुणावस्थादितिदोषप्रतिपादकभाष्यविरोधापत्तेरवश्यमाप
मूढविषये विधिमानमपि गुणसंज्ञाकृतबहिरङ्गत्वमाश्रयणमुक्तरीत्यानित्यत्वेनैव पूर्वमूढं समाधा
नमिप्रभाष्येऽपि गुणतोऽन्तरमाश्रायाभाष्ये स्वस्तुपोजत्वादिति भावः एवञ्च लक्ष्यानुरोधेनान्तरङ्गबहिरङ्ग
भावकृतिफलितम् ननु लक्ष्यानुरोधेनान्तरङ्गभावस्यावरूपकत्वे ऊढविषये गुणशास्त्रे संज्ञाकृतबहि

रंगस्य प्राप्तिर्मो नत्र भाष्ये गुणो नह्यनाश्रित्य भाष्यं सुपो जसिति वृं कैयटस्य विरोध इति चेन्न वा ठं॰ मदुक्तरीत्या
नित्यत्वेनैव गुणबाधसिद्धौ वैरूप्ये णाभाष्यपो जनस्य परिभावपा बाधन स्य चानुचितत्वात्तस्य एव प्रायमर्थो। नित्य
त्वांतरंगत्व पुरस्कृत्वे पि च उक्ति सिस्याभिमतत्वे नैव णोत्व श्रुपे त्यस्य बाधने न भाष्ये न थेत्येध स्तूठस्वि ति सूत्रेश
बृहत्वे अन्त्रैव पूर्वं मूलेबं एतेन संत्ता क्तान्तरंगबहिरंगत्वस्य गुणो न मत्वे नेति मूलग्रंथं प्रत्या हारत्र्यं तद्दा
दितद्वृत्तत्वविधी च र्देव मेवं प्रयोगे पिर्यं च काप्रायत्वात्पुनरपि सम्पत्वा हिति ग्रंथे नदूषयित्वा च कैयटमस्य सां
कुर्वन्तो भ क्वरे इकार मंजी चक्रुः केचित् किम्बयथा प्रसुते पि मतां गाइक लघु उपधा आर्द्धधातुक गुणानां
वयानां मत्वेन कथं साप्य प्रतिपादनमिति तत्र वैकल्पे प्रप व्याइतिहिकू बहुपेक्षाऽल्पापेक्षत्वयो रिति॥ स
र्वं वाक्यं सावधारणामिति न्यायेन नयो रेवे त्यर्थः एवं चास्य विषयस्यापि अंतरंगबहिरंगभावस्य ट हि तुंश
क्यत्वेन संत्ता वृत्तं तत्त्वमाप्तिस्य भाष्यविरुद्धमंतरंगबहिरंगत्वम प्रतीतत्वानुचितेति भावः अन्तरंगशब्देन

४४

44

ति यद्वृत्तविषये इत्यर्थः यथाश्रुतं तु न साधु पूर्वोक्तरीत्या अनेकविधान्तरंगबहिरंगभावसंभवेऽपि दृष्टरूपं नि
मित्तमादाय भाष्यप्रवृत्तिरिति तु त्त्वात् प्रथमदूषणासत्त्वाप्यंगहाद्वैनेराद्दृष्टपंचिमितंगत्वात् मिम्यत्रमद्दृश्वानेक
पूर्वोक्तभाष्यविरोधात् द्वयंपि प्राप्नुयात् इयेनसंज्ञाकृतान्तरंगबहिरंगभावेन द्वितीयदूषण ए स्याद् उ ठोनि स्यात्वेना
पि गुणासवारपि तुं शब्दत्वेन तृतीयदूषणास्यानवेयपुत्याच चतुर्थस्य तदाहितदन्तविधुयद्भा इनहादृमा
त्रि स्येसुकं भाष्येद्रयुत्पयाम्लोक पंचमदूषणस्य चक्र मेरापपरिहं तु शाकत्वात् विक्रमसंज्ञाकृततत्वानाश्र
यतो पूर्वोक्तानेकभाष्यव्याकोपाद्वेति दिक् संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्येति अस्य प्रकृते इति शेषः यत स्यादिभाषा
विषयेयद्यो हेशपक्षस्येव वक्ष्यमाणत्वादेतत् दूषणानलोपस्यासिद्धत्वेनानयाऽल्लोपस्यासिद्धत्वप्रति
पादनायोगादिति भावः कित्वानन्तरस्येति स्यायेनडीयएव निषेध इति शेषः भाष्योक्तव्याख्याने
नैवकारसतीपत्वाश्च मपप्राणायः अत एव वदद्धेरपि अस्मत्र संज्ञाकृतत्वोप्रयसोपि अत्र तदनाप्नुयसामि

राम ०

४४

सुपसंहारोऽस्य कृतइति ध्येयम् अतएव कृतेति अपवेत्यस्य नलोपविषये संज्ञाकृतबहिरंगत्वानाश्रयणा
द्वेत्यर्थः नमा नमिति अत्र विषये ऽयमर्थः यथाश्रुतं तु नसाध्वी यः परिभाषाज्ञापकपरभाष्येतासंज्ञाकृतब
हिरंगत्वस्य ज्ञापनाभेन पूर्वोक्तानेकभाष्येषु च पृथगदूषणस्य अपरनिमित्तकत्वांतरंगत्वस्य नलोपे सत्वात् परि
भाषया तु द्वारस्य कर्तुमशक्यत्वेन कृतितु ज्ञाहरे स्सार्थक्यात् इतीयदूषणस्य चोद्धर्तुमशक्यत्वात्तत्प
रार्थमुक्तावाक्यार्थमाह अंतरंगे कर्तव्ये इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इति यत्तु दैयटानुयायिनः अनया अं
तरंगं वली परत्वस्याः प्रत्याख्यानेपि प्रत्यंगवर्तीति लोकन्यायसिद्धा च परस्मिन्निति सूत्र भाष्ये ज्ञापनि(?)
भाषायाः प्रत्याख्यानाभावेनास्याः त्रिपाद्यां प्रवृत्तीन वा केचित्सुचुत्तत्वनवधानग्रस्ते पूर्वं प्रदर्शिता च परं
स्मिन्निति सूत्र भाष्यात्प्रत्यंगवर्ति लोकन्याये सिद्धोऽयमर्थ इति यत्र युगपदुभयप्रसंगस्तत्रैव प्रवर्तमा
नो वाह उठ्सूत्रीयासिद्धपरिभाषायाः न संज्ञा हकृत्ति पूर्वमुक्तं अग्रे च लोकन्यायसिद्धायाः त्रिपाद्यांप्रवृ

५५

45

ति श्चि कार्येण परस्परविरोधात् तथाहि यिपादिस्य पूर्वपरशास्त्रासंभव युगपदेकत्र प्रसंगस्तदापद्व तिर्युक्ता
स्यात्तदेव न पूर्वं प्रति परासिद्धत्वेन प्रगापत्त्यास्य भावात् द्वित्वपूर्वत्वे स्य नेन शास्त्रसिद्धापाः परिभाषापाः पा
द्वशाविरोधे न बाधस्तादृशाविरोधस्यासाविमत्वात् अनुमितापाश्चपि बाधने लोकन्यायसिद्धापा बाधने
तस्य प्रमाभावाच्चेति हि रूपथा गुरुवत् गुरुपुत्र इति लोकन्यायेन हंतैं कार्यं बधेः स्यात् किं स्यादिति वक्त्रेतो
त्यां शंकायां स्वरूपेति परिभाषणाद्धन्तेः कार्यं बधेन स्यादिति तदि सुक्तं तथा प्रकृते ति भावः बहिरंगसंप्रसा
रणस्यासिद्धत्वादिति यतेन संज्ञा कृत बहिरंगत्वस्य परंपरया प्रत्य[illegible]निमित्तक बहिरंगत्वस्य च ग्रहणं
परिभाषायां सूचितम् अपत्र देवानांप्रियः कश्चित् अन्न संप्रसारणाय देन सम्प्रसारणस्यानीलक्षप
शि
ते एवं च संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् रस्य संप्रसारणस्यानिक पूर्वरूपस्यासिद्धत्वादिस्य र्थः तथा च नवी
नमतेन संज्ञा कृत बहिरंगत्वस्य न वा परंपरया प्रत्ययनिमित्तक बहिरंगत्वस्य प्रासिद्धिरित्याह तन्नु विप्रति

रामः

५५

वेधसूत्रस्य पदृयं वाह ऊठ् इति ऊठ् ग्रलीति परिभाषा तापवकृपरभाष्यस्य तापकोपपादकद्वैष्यटज्ञं धीयगुरतोक्तेव

ध्दौ वहूतापामिति ज्ञं यण्व्यापारमत्यां चपरिभाषायां विभक्तिनिमित्तकसंप्रसारणस्यासिद्धत्वात् ऽकुगाभावेरूपा

८ सिद्धौ उठ्ग्रहणमिति विवरणे येनलघुपांडास्यानलघुमर्के रवध्दमुखिस्यवत्ताकतुल्यत्वं प्राप्तिमितिनमत्वूत

पललमपेक्षते यवश्चेतत्मता तान पूर्विकापुल्कि दिति वोध्यम् नचवाहऊठ् सूत्रभाष्यस्य संप्रसारणापहृदलप्त

तोतिप्रदर्शायद् इति चेन्न हि प्रापितस्व द्वीपनवीनज्ञं व्यामिनिवेशास्त्वपेवदृत जलाञ्जलित्वप्रकिञ्चन प्राचीनोमप

माऽग्रयस्तवजनैरस्तं भाष्ये नायातीतिकृथं नपर्याप्तोचपेः नहि प्राचीननवीनैः संप्रसारणापहृत्यभाष्यस्य

स्यताहृशोर्थः वृत्तः ननु भाष्यस्य संप्रसारणापहृदवर्ण्यं लक्ष्यगाऽक्षुपेपाविभक्तिनिमित्तकसंप्रसारणस्यासि

द्धत्वादितिविवरणास्यत्वपमर्थः विभक्तिनिमित्तकसंप्रसारणस्याऽनिकृस्येतिपवत्रनविरोधः अन्यथापूर्वे

संप्रसारणोपक्षारूर्वरूपे राजसंप्रसारणापहारिसंप्रसारणाभाविनिमित्तरंऽगाद् गादृष्या संप्रसारणस्यासिद्ध

४६

त्वं वक्तुमशक्यं स्यात् पूर्वस्य परस्य वा कार्यभावेन सम्प्रसारणास्यात् ऌ जित्वेनाल्मात्रवर्तित्वेन परिभाषाप्रवृ
त्तिरूपाशक्त्यीपकार्ये ऽति देशापूर्वत्वभावेन चाचः परस्मिन्स्यादिति वदादेशार्थं तादिवत्तु त्वस्य तस्य स्थानेत्वा
तिदिष्टे सम्प्रसारणोत्वे इति सिद्धि रिति तु ना ग्रांक्यमिति चेन्न वा हाठ ऊठ् संप्रसारणयोगाधिंस्यत्वेनतस्त स्थिते
वाहान्तपदं गंतस्य सम्प्रसारणामित्यर्थे ग्रावपर्यन्त ऊठ् पस्यापि युगपत्संप्रसारणाप्राप्तौ न सम्प्रसारणा इति

निषेधस्तापके नपरस्यपरा: पूर्वं सम्प्रसारणे तदानीं पूर्वकार्ये तत्कृते यदि तीयसंप्रसारणास्याप्राप्तौ
निषेधस्या प्राप्ता पूर्वयेऽप्य चः परस्मिन्निति स्यानिवत्वेन परत्वात् प्राप्त गुणाय तिवं धे पश्चात्प्राप्त द्वितीय
संप्रसारणास्य न सम्प्रसारणा इति निषेधे कर्तव्ये ऽचः परस्मिन्नित्यनेनातिदिष्टं संप्रसारणात्वमा
द्रापतस्यापिनि षेधे पश्चात्परि भाषया ऽस्ति इत्व वोधनीयाव्य संज्ञापक्षे संप्रसारणा येत्यस्या ऽ
दोपि तसंप्रसारणा हित्यर्थे स्या ऽस्य कृतपायं प्रसारणात्वस्य वा व्यवर्णोभय वर्तित्वेनाल्मात्रवृत्ति

कार
४४

राम:
४६

त्वाभावे वां तावत्स्वस्याविपि वंनीय. तं संप्रयंत्वा शावा कारांत्स्य कारयोरैकादेशोनपूर्वा न त्वेनाति दि छशित्वम्य
द्वापपि वा देशप्रवृत्तिकरणावत्पूर्व त्वेपि न्यतिदेशा करणोना हो बान्तर्द्वतरत्स्य नासंप्रसारणत्वा द्दीर्घो नस्माद्धि साशं
सद्दीर्घ विधिसामर्थ्यादूं तवन्द्वाद्वैतिभाष्य सारव्यानपरहल इति सामर्थ्यात्वर्णाद्द निश्च [illegible] स्माप्यतिदेशादति
विवरणां तु वर्णापक्षेसंनीमा श्रित्यपूरीतमितिना स्याकं प्रतिकूलताभाव इति किंचं [illegible] भाव्ये विप्रदुक्त रीमे
वव्यारव्यो विता [illegible] स्यथापत्तयोर्भेदोन स्याद्धिमिद्धिकूं निषेधसूत्र [illegible] स्यव्यपं [illegible] व्यपिव्यध्याहो अव्यवहिते
अ४ चा [illegible] रिनार्थ्यात्पूर्व [illegible] न्यो [illegible] स्यत्वां तरंगपरिभाषा पा [illegible]: अतिस्य वे नहीर्घा प्रवृत्तौ पूर्वरूपे पन्मात्र देकादेशे
पूर्व स्यवर्णां संप्रसारणा निषेधे कृते अन्तवर्णाहीर्घस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेन संप्रसारणत्वे पि पुनः
[illegible] न्काति देशे ने वदुकारस्य वध्यामे पि वेधोन स्याद्धि सा थं व्यूपथ इति सूत्रे परहणोनैवसिद्धे न संप्रसारणा
मिति सूत्रात्संप्रसारणपदेनुवर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं मैव हितस्य पर स्याद्धिसूत्र विहितसंप्रसारणा

नि व

४७

निषेधपक्षकृत्स्नवैयर्थ्यात् यत्राह तेऽपि निषेधः सिद्ध इति नञ् नईसा ह्यानुपपत्तिरित्यर्थस्याभावस्य प्रतत्याप्र
कृतेव कालेन कारायवधाने ऽपि निषेधस्याप्राप्ता कृत्य निषेधसंप्राप्त इति नवाप पूनच निर्दिश्यमान परिभा
षया वाह एवं स्यान्निवर्त्यत्वेन पूर्वपरा: संप्रसारणस्य प्राप्तेरेवाभावादेनावान्पूर्वो [illegible]: सर्वोऽपि प्रवर्धो निषपकृत-
य वेति वाच्यम् [illegible] वच्छन्ततयोर्बाधेमा रणा सजातिपंस्यानिनिरूपितसंबन्धे न पुजन्ते तथैव निर्दिश्यमान
परिभाषयाभ्युपगमानवगमात् पत्सूत्रे सा क्षात्व [illegible] तमो बाध्यमानां वा ह इति न तस्य स्थानिनिर्दिष्ट पदस्यवा
र्थिकस्यानिवर्त्यत्वं वकारस्य नासो सूत्रे वचसं ततमानिर्दिष्टं पंच्य नपद वाहो वा शब्दस्य संप्रसारणापूर्वत्वादि
ति प्राचिनोक्तमर्थमेतत्स्यास्तो सूत्रार्थः किंतु यथा कृ यं [illegible] तार्थकयनपरत पापो [illegible] तिपनो
रमोन्त्कं संगच्छते नवकार्यका ऽनपन्नेवाह उठसादिसूत्रे वुसंप्रसारणविधायके वुङ्ग्रपणाद [illegible] स्पि
त्वा वाहो वप वयणादूसादिर्थे [illegible] अवयवषष्ठीति दृश्योऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽस्वीकारे गौकेहोषता

राम:
४७

द्वस्यं किन्त्वा संप्रसारणनिमित्तस्य उपस्थित्यपरिव शीघ्रत्वेनयेन नाद्वेति भाषात्परस्यैव संप्रसारणप्राप्ते ऽसं
प्रसारणाद्भूतिसूत्रमपि चरितार्थमिति वाच्यम् तन्मते व्यद्धः संप्रसारणमिति सूत्रस्य भाव्यप्राप्ताद्यपेन संज्ञा सत्या
णां वाक्यैकवाक्यतायाः स्वीकारे हेत्वभावात् न च संज्ञा कृतत्वबहिरंगत्वस्याप्रयोजकत्वे बहिरंगत्वेनासिद्धत्वसंप्र
सारणापेक्षयाप्यन्तरंगसंज्ञासापेक्षत्वेस्य मुख्यत्वेनसत्वेनतयैकोपदेशापत्तिरिति वाच्यम् संज्ञाकृतत्वानाश्र
यवादिनापि परपरपावहिर्भूतप्रत्ययनिमित्तत्वेन तत्वाश्रयणवत् प्रयापितत्वस्यावैकैकत्वेन वहिर्भूतप्र
त्ययनिमित्तक संज्ञासापेक्षत्वानत्वस्यवकुं प्यक्यत्वेनच ज्ञापकत्वस्य मुख्यत्वादित्येकुदिकू एवं च नजानं
तर्यदजिति अनेन परिभाषाप्रयर्योस्तु वितमिति वोध्यम् अन्यथान्तरंगत्वेनैव समाधेस्थित् किंतु वचनप्रमाणारध्य
वमितीति तच्चाविसर्जनीयोनुत्तरपदद्वितीयत्तव्यमित्याकारकं उत्तरपदनिमित्तकरेफस्य न विसर्जनीयइति
नह्यर्थः सपिव्याख्याहौतु पाशाहेतुतपरपदत्वाभावात् वेनं पुंः पुत्रइति पुंक्समासे तु पुत्रस्योत्तरपदत्वोधि

नरेफः स्तंनिमित्तकः ना कुटादेर्नुरेफ उत्तरपदनिमित्तकः अकारस्य तद्धितनिमित्तकः रद्धौ प्रापज स्वस्यापि ह्रस्वा
त् तत्र कुटकुकारापेक्षयैव वाच्यम् तत्र च उत्तरपदनिमित्तकत्वेना कुटादेरेफस्य ब्रूते ति वाच्यम् पेपी ति केवल
दूपः विसर्जनीयसूत्रे प्रोक्ते पदे नपदान्तु ऽनत्स्यादर्शो नवरान्त बहिरंगपरिभाषया प्राप्ते पव्यासमस्ति
व्यादेर्दूत्व विसर्गसत्वानां न्वगुकेदव तोऽवस्या तदापुन्तः एवपरिहारो नबावहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तम्
ऽनन्तरं स्नाच स्तुभिरिति नु अष्टाकारस्य तस्यैव दृष्टव्कत्वे नतत्रातेतपतदे शापुत्तः दत्विचेऽन्ना स्तूपाक
तेत्ध्वेति भाष्ये सात् ऽनदान्तुरोधस्य सर्वत्राप्रयोजकत्वबोधनादित्याशयात् अत्र तु भगवता वार्तिक
कारेणानुगमस्य कृतत्वात् अत्र यथा सर्वत्रास्त्रस्ये वो मजुनप्रसंगः इतो पिनवेति सूत्रे हुक्कोर
यतरस्यामित्यन्यतरस्यांपदेनान्तराभावे न कृविधि[illegible]धिसुत्वेन प्रहृतिं हुति[illegible]षेध मुत्वेन प्रहृतेर्वा क्य
मेदृस्य चावस्य कृतपाऽनदृपानुरोधा देवसवेने पसिद्धौ सत्रं [illegible] मा क्षिवसा शापामत्त स्तूत्रस्य ऽन

त्वानुरोधादिशापिकार्त्तिकप्रकृतेर्व्यतापद्दवीप्रांसेतिदिकू नन्वनुसीहस्येततिरजंत्रपदघेकपहिहमुभयोः परस्पर
समप्रमिव्याहृतयोः प्रत्येकमनुकरणोपरत्वाच्छिवशब्दसंबंधे पश्चादनुकार्य्यस्य देवेत्यस्य संबंधेऽनुका
र्य्यपूर्वीतवभावेनाङ्ः त्वात्मपरूपप्राप्तोसंहितायाः प्रविवर्तपासंध्यभावेपश्चात्तत्रविधानान्नकूं त्वस्यप
क्वतिवहित्यतिदेशोनातिदेशवृद्धिवाधनार्थेनस्यावश्यपकत्वेनकथंभाव्योन्नकेत्यापकमनभ्याहपहीत्य
नुकरणोस्येति पहीत्येवंपत्प्रत्यकेमनुकरणांतस्येत्यर्थः हीत्यस्यानुकरणोपद्धंनुतिर्जतावपवस्त
पदूत्यस्येहमनुकरणात्मितिवोध्यकत्वमेवेत्तिर्नौबोध्यम् यवंनवस्तुतस्तुभ्याङ्त्वस्यतस्यतत्रैकत्रि
त्वेपिसमुदायानिष्ठत्वेनप्रकृत्यधर्मत्वोपरस्पपस्याङ् मान्नकार्य्यत्वाद्धात्रातिदेशस्येवासंभवइति
भाव्यंसम्यगेवसर्वंचेदंभावाप्रनुरोधेनेतिबोध्यम् इतिग्रन्थोदूषणान्नुनत्वमस्कारधायकमितिवो
ध्यम्॥ अथानुकार्य्यमलाभावेनाङ् त्वस्याजत्रातिदेशप्रशक्यत्वेनापमसंगतोऽगंथदूत्मपिकेश्चिव

८९

४९

दुरुक्तेनसमस्यत् ननु संबंधस्यैव प्रतीतिरिष्यस्तान् । त्वन्मते हि नत्वपार्थक्य विवक्षायामसंबंधेपि वृत्तौ नञ्समासत्वे प्रसक्ता भाववृत्ति
त्वे नञ्समासे नहि कृतस्य तस्य प्रमाण्य विरोधात् तत्र हि प्रकृतिवदित्यतिदेशस्य प्रवृत्तिः पचत्वि त्याह व्यग्रीस्सा हेत्वु
त्वाहरसा पुनरुक्तं तत्र भवद्दुरुक्तेरीत्याऽनुकार्ये पचत्वित्याद्यावतिदेशो न तिङन्त्वे पदत्वेवतिद् - त्वस्य नि व
त्तौ वक्ष्यते त्यक्तातिदेशो न कस्मादनुकरणोऽतिदेशं वाक्ये तेतिन निषेधः स्पष्ट एवे ननु अनुकरणो पदंपद
पाठ इति देशादिप्राप्य तात्पर्य निषिद्धे तत्समर्थं प्रकृतेपीति हि वृ अंतरंगत्वाद्बहुव्रीहित्तिविरहेतु समापिता
व्यपर्यं कृत ~~[illegible]~~ वहिरंगत्वात्प्रत्ययेषामनमुक्तम् ननु सिद्धान्तेनाप्रकृतेऽर्थवृत्तांतरंग
भावस्यानावयपनात्स्वो क्रियाविधिये ह्नेत्यादिनांतरंगवहिरंगभावयोजनमयुक्तमित्याशंक्य समा
धत्ते नवार्थकृतेत्यादिना नचैवमस्याज्ञेप्सितं स्वीति नेति शो परदपि विप्रवीक्त्ता तरंगंवहिरंगभाव
जयोजनमित्यर्थः यकदेशपुनरित्वे ऽनेतिं एकदेशपुत्याभिप्रायकत्वेनेत्यर्थः वृहन्निवेन्संगकारो

रामः
८९

त्करीत्याऽप्राप्तां कृतेनैवैवं ह्रस्वस्यापीतीति प्रमाणवश्यपकत्वबोधनादितिरं हृस्वस्य तन् नाप्राप्तेऽपि परिभाषाप्रवृत्तं
त्व
ज्ञापकत्वस्यासिद्धिः कोरसिद्ध इति सत्यं परंतु कृष्णहरणादृष्टसिद्धपरिभाषाया प्रसिद्धत्वेन ह्रस्वस्यापि तत्त्वेव
तन्नस्त्रविषयेऽप्रवृत्तिर्वीक्ष्या प्राप्तयवनुगम्य हेतांचरितार्थ्यें ततश्च प्राप्तानिपुत्रो ज्ञापकता कृत्नेऽनित्यत्वे तु
ज्वारस्यां त्वासिद्धपरिभाषया कर्तुमशक्यमिति संनिपातपरिभाषयैवनुग्वारस्यापि यः पकद्वैतत्परिभाषा स
त्वेऽप्यन्यथ्यैवनुग्वारपिनुशंक्य इतितद्रूपपरिभाषाभावसाधकहेत्वसिद्धिः नचपरिभाषया तुग्वार
कभावव्यविरोधः तस्यैकहेश्युनिरूत्वप्या जंतनपुंसकशीवरान्तेपञ्जेपि तद्रूपप्राप्तस्य कैकदेशग्रहइति न
तद्विरोधइत्यन्यथाऽनित्यत्वेनत्वं प्येनवोधनात् रूप्रमत्तएवमसंभ्यापि प्रसिद्धपरिभाषाज्ञापकोपपादनसमये
मुरारीऽज्ञानं तर्पसत्वेनप्तिबोधप्राशंक्यपरिभाषापाप्राप्यान्वबोध इत्यनुच्छापुगंतेत्यादि कर्मधारया
श्रयणेन भिन्नतीत्याद्यै हो ववारस्यान्तनिमित्तकोविशेषणमित्युक्तमस्यत इसत्वेन तथा समाधानपर्य

५०
50

तानुधावत प्रसंगत मेव स्यात् किञ्च विवरणोपितत्रनाजानंतर्यैव द्विभाषाया मुक्तानित्यत्वात् दसत्वादेति
सप्राधीयते अतएवाव: परस्मिन्निति जातस्य वहिरंगस्येत्युक्तेति पूर्वोक्त मूलकारोक्तरीत्या जात
स्य वहिरंगस्यासिद्धत्वप्रतिपादकांशस्यैव निषेधस्याभात् तापवृस्य विशेषापेक्षणात् प्रसिद्धमिति
वाचनिकपरिभाषामुक्त्वा नाजानंतर्ये इति वक्ष्यामीत्युक्तेर्वा वाचनिकांशनिषेधस्याभावप्रवृत्ते
ऽस्याप्राप्तेर्भाष्यविरोधाभावेन द्वितीयपक्षे तोरप्यसिद्धेः भाष्ये पुनः क्वापि नोक्तमिति वदन्तोऽपि विप्रतिषे
धसूत्रे कृतत्रुक्तापापरिभाषापा: अपरत्वापं कुर्वन्तस्तद्भाष्यस्वव्याने केषांचन्मतानां विलपप्रा
स्यान्तरीयपहेतोरप्यसिद्धेः अन्तरङ्गवैकृतेन तत्रनाजानंतर्यनिषेधप्रांशं कथंभाष्य अनित्यत्वोस
माधीयति किञ्च भाष्ये पूर्वमसिद्धपरिभाषा परं जीकृत्यत स्याऽन्तरङ्गस्य रीत्या सर्वत्र दोषे प्रुक्त्वाऽस्या
पूर्वस्यापत्तापकमुक्त्वापश्चात् सिद्धपरिभाषापास्तापकोक्तेः प्रश्नपावशपकत्वमुचितं दृष्टः स्वापं प्र

राम:
५०

कारो लौकिकानां वैदिकानां च पस्पशास्य भाष्ये व्यापकवैदिकार्थप्राधान्ये विप्रतिषेधो लौकिकानामवे

ष्याद्द्रस्तत्वनायेति विवरणो नवतद्भित्यत्वे नैमित्तिको हेत्वस्याः स्वीकारे गुणभूत इति वाच्यमस्त्रं तथा नपि २

वी वीर्णत्व हि रंगो ऽनुबाध तेऽस्य पूर्वाधते वार्णो हीं मं वर्णीपदस्यादिरथ्यसत्वान् किञ्च विप्रतिषेध स्त

त्रोन्नूपूर्वैनरपदमितिमित्तकापी सर्वमंतरंगो पे कादेशोनेत्यस्यत्वंगीकारो ऽस्या [illegible] सुनेस्य म बीजा धा

वोद्यतस्मात्र स्त्र कुन्नस्या कमिहमिति दिक् प्रतिषेधे पं हीबेखि सुक्त्रमिति आप्यपो गेव इ निप्रयोजना

मिसं निपदृर्थे मे वाक नं व्येति अंत्र तरंगवदिमा षामुपक्त स्य संप्रसारणा पे स्य त्रभा उक्तेन च आ यपो

ऽदृत्यस्या विप्रतिषेध स्त्र त्र दृस्यर्थः ततः प्रतिविधे वं हीव ब्वित्यप्युक्तम् तस्माद् पूर्वमनित्यत्वे नस

मा धेयमिति नार्थः किंतु प्रतिविधेयमित्यस्याऽग्रऽक्तमिति दोषः एवं वदीवेप्रतिवि धेयं पतदु

क्तमित्यर्थः एवमेकवाक्यतायां सम्यां तु परस्य रभाष्यपो विरोधो नन्वाप्यः पूर्वो समाधेरेवानु

क्त

वादेशभाव्येनत्वपूर्वं समाधानमिति बोध्यम् किंच भाव्यात्वे तु नुक्तापान्यमिति पत्तापाःस्वीकारेप्यनुतविप
रीतदेशवचप्रसक्तिस्वभाव्येपव्यपूर्वसमाधिरभिप्रेतःस्यात दापूर्वोक्तसमाधीटरीकरणापुर्वकर
तस्त्वाचदन्नवशौरवंदत्तोतरत्वात्तविप्रतिषेधसूत्रस्यविवरणंतु रहहि वरमानुरोधीतितिबोध्यम्
एवंच तुर्थहेतोरव्यसिद्धिबोध्याएतदनुवादरूपस्वरूपव्याप्तिपेतिमायेनात्रेतितिदिकूमिमेयसापतिदिति
नपरकृतांतुविप्रुष्वपामितिस्यत्रेवरिताथ्येतिनिभावः पूर्वप्रवृत्तगुणास्यानिपूर्वप्रसंग गुणास्येस्पर्धः
स्पात्तिदेशेनपद्धारेइतिअन्नपहारेइतिछेदः द्विर्वचनेचीतिरूपातिदेशोसतिपोपदिहारस्तस्मिन
सतीत्यर्थद्विर्वचनेतिवेघेसतीतिपावत् अन्नपवद्विर्वचनेचीतिगुणाहस्त्रोतिबेघेर प्रपपादकवि
वरणादीस्वर [illegible] द्विरभ्यासंगच्छतेकिमन्नतिदेशपदस्येस्यातिवत्पहादेशपदानुवृत्तिशब्दाधिकी
रणोपदानत्वत्रोत्तरसत्रांकुरणाहे घसहनापेह्नपान्नादेशपदत्तन्हरणामात्रमनुवर्त्यो ऽनिवे

त्वा वो

धकत्वस्वीकारसैवपुनरौद्दित्यादिकं कस्यचिन्मतेनाह समानकार्यित्वयवेति यद्वा यकः स्वार्थे धर्मिग्राहकमाना
द्दित्यस्याग्ने योऽर्थः धर्मिग्राहकमानात्तु समानकार्यित्वेप्रवृत्तिः आकरेरीत्यानुत्तहृष्टोपीत्या यायः यत्किंचन
समानकार्यित्वेनवाप्रमाणमितितकत्वे आह नहि किं तु परिभाषाप्राप्यं ज्ञाप्यते ताचेयमित्याधुनिकैस्तत्तत्समानशि
तिकत्ववादिनां मते तत्तद्ग्रन्थाभिबोधनाय ननुविशेषविशेषमानादन्यपरिभाषयाः पूर्वं त्रिस्वीकारेस्यो
नोनसिद्ध इत आह स्योन न्यायत्वेति समानकार्यित्वपरिभाषाप्रवृत्तिकादिनां मते विभ्रम इति तत्तन्तु
कादेशापोद्देकस्यान्तिमावेन परिभाषापाश्रह्ह तोतुमनोहराकालद्भिन्नत्वस्यज्ञापकोपितुप्रशस्यत्वेनस्योन इत्य
त्रहेयवश्यो व्याहृतिस्यत्वप्रतिपादनेनपदवी नन्वन्त्येद्दोषोद्वारकं ग्रंथासंगत्यापद्याप्तं तंतु नसाध्वीतिविभा
वयामः यत्तत्परिभाषाप्रवृत्तिसमानकार्यित्वे यवेति ननियम इति तु इह दोषो केः वसेयं किं वयवीन्नागप्रहे
नुकुमार्यैः इत्यत्रापि न्यायंगवशो यौ समानकार्यित्वाभावे परिभाषायाः अप्राप्तैव दोषवारणे गसंवेदिन्यां

गयवाभित्यस्यैवैयर्थ्यं स्यादिति दिक् ननुअस्तवर्णा, यतास्येवज्ञापकताभाष्या द्वारमर्थद्वयाल्लभ्यते न
चोपपाद्दन भाष्यविरोधः इयपाद्यस्यत्र द्विर्वचनेचीतिगुणाभिवेधो द्वित्वेऽकृते व्यूहपरिभाषयादीर्घा
प्रवृत्तौ गुणोस्मच्य सा.. र्थक्यं प्रत्यक्षितिविधावसिद्धाति नोक्तं पदपमभ्यासस्यासवर्णो इत्यसवर्णग्र
हणंकरोतीत्युक्तं पूर्वोक्तमेव कारमजानन्तयकदेशिनः स्यत्रमेव ज्ञापकमयुक्तं उँ इति प्राप्तं तनसि
कृत्वासिद्धं नीपद्यति कथं कृत्वा ज्ञापकमितियकदेशी स्तुअस्य ज्ञापकत्वमुपपादय.. तिनस्यं नरे
ताे स्यादिनासिद्धो नीस्यां शर्यप्रकाशयति नै..त हृतीत्यादीना अस्यार्थमिति भाष्यमनुपलभ्यतानि
पावेसा दृशीति भाष्यस्य स्तुयोगीत्वात् एवं दृशी भाष्यकारशी.. नीति वेनविप्रति. वेघस्त येत्र
तरंगपरि भाषा ज्ञापकं वदथं वाहहुं है सामसीत्येवोत्येनना दृशो ले व्यभिचारात् किंच्या नेस्तु
त्रापहारे पिअसवर्णानहणाभित्येवज्ञापकमिसेवकारस्य भाष्येदर्शनाच्चेतिचेन्न भाष्येप्रथमतर

इति३०९

सु

राम

रूपापररूपविच्छेदस्यांतरंगसाहित्येस्यादित्याशंक्य च वसोपदिभावपात्तंशिवार्यत्नापकोपपादनेनपरिमा
बोपसंहारेरूपत्तिरूपंनैकमुद्राहरणाग्निति श्रज्ञिप्रभाव्येणायत्न हन्तक ऽप्यनापादन त्र्य ऽगोजाडित्वा
दित्यवध्येपंस्फुचिदिति कऽन्तरंगत्वादीर्घ स्नेद्गतिपूर्वविश्वनतिमितकत्वरूपपर्मंतरंगत्वं कानि
सेतित्याहविवक्षो ध्यमून नुपदिभावपेतिभाव:रहमनुपरंप्रत्नेपवनुकूटसपानकाशेखाशावेहि
रंगत्वेति सुउच्यतेतद्यवस्थापाकृतसंधेरभावात्परमपोषसमभावेनंक्षालिमितकहाहेरप्पप्रास्या
पूर्वापिनतिमितकत्वरूपांतरंगत्वमपापाहायपरीर्घकर्तव्येसमानकालप्रासभावरूतिभाव:श्रतर
व ऽलौकिकन्यापस्यापयानवसर:परसंस्कारमनुपस्ते दं तहा प्रपसोनुवासोपदिमापपादनेप्रा
व ऽन्येतत्प्राप्तो समर्थ गृह्रणास्य स्वार्थकोपकत्वमंगापत्ति:स्वर्थवेदमव:परस्मिन्निति मूलेस
दकोसुमेप्रतिपद्विधित्वादिति चस्वेकेतिसूत्रार्थोपस्थित्य त्यपेक्षपावसोऽसंप्रेपस्यार्थस्य

53

शिष्टोपस्थिते त्रसवर्णानुप्रवसिद्धत्वादिति भावः भाष्यकृता नाप्रयत्नादितीति ननु निष्ठितापापरिभा

वापास्य नाप्रयत्नोत्तस्यावित्याद्रौ न्याहे दिवदिति नासत्वादिप्रवृत्तोपुत्वादिति सिद्धिर्न स्यात् स्व नदाप्रयत्ना

त्वध्या जीविकापेक्षितिवहवीहौ गोस्त्रियोरुपहस्वेसपोः सिद्धत्वे इत्व स्यापि सिद्धत्वादत्वे घटितप्रपो

गासंगतिरिति वाच्यम् पनीशब्दात्स्त्रीप्यो गवक्तिनिष्ठक्रिपस्येनीकारनिवृत्तौ संनिपोगशिष्टानामिति

नकारनिवृत्तिः माशीक्याचः परस्मिन्निति स्त्रस्य विधिशब्दस्याभावसाधनतापंजी कृत पर्वस

त्य

विधौ स्थितौक र्तव्यायां स्थानिवद्भिर्येनकारस्या वास्थिते कारराव रुःन ध्याव्यासो जिविकाद्वे

ति कुर्वन्धारयोतरमर्षव्याघविपस्येतिरापोति हमौरु कौ नरस्य स्थितौ कर्तव्यां स्यानिवत्त्वप्रवृत्या

नत्रस्थितिकररौनिहितप्रसक्तिविवेञसपाद सप्ताध्यायस्या कार्यप्रहतिपोषपत्तापांषुत्वाघप्र

वृत्तेत्तस्यावित्याहीनोनिर्वाधत्वोष्ठत्वात् एवं चत्व घजीवि केत्याहावपित्तलिप कस्यनेसपंमा

रामः

५६

कृ१

ं त्र्यकृतव्यूहपरिभाषास्वीकारेंतरंगानपिवीक्षिन्त्वहिरंगो न तु कृतस्य प्रत्यवबाधते इति सापरभाष्या वि
रोधवत्त्वमिति ते तिपरिभाषास्वीकारेपि तस्य जागरूकत्वात्सर्वथात्र दृश्या वोपि कस्य नीदृशतिद्धि किविरो
धशास्त्रोद्देश्यत्वेति होढः हादेर्धातोर्ध इत्युदाहरणां विरोधशास्त्रे हादेर्धातो र्ध इति शास्त्रोद्देश्यत्वम् तोवोधि
तोवधर्मः हादिधात्ववयवत्वे सति हत्वरूपो धर्म स्त इत्यवच्छिन्नः विरोधपं सामान्यधर्मे हत्वरूपो धर्म स्त इत्यव
च्छिन्नमुद्देश्यं पर्यवसितान्दृशशास्त्रस्य होढ इत्यस्य विशेषशास्त्रेण हादेर्धातोर्घ इत्यनेन बाध इत्यर्थः अनव
काशा आपादय इति ननु स्वाघप्राप्तियोग्ये चारिताथ्ये नापादीनां बाधकत्वस्वत्वकथं तदेवन्न लिघा
पादीनां स्वाघप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्यादिति चेन्न तत्र स्त्र मभाव्ये आर्द्ध धातुके इति परसप्तमीमभ्युपग
म्याचादिप्योप हार्द्धधातुकं त स्मिन्नवस्यपने विभाषा आपादीनां निवृत्तिर्भवति आहोस्विदायादिप्रवृ
त्ते र्ध्व हार्द्ध धातुकं तस्मिन्नवस्थिते विभाषा आयादीनां प्रवृत्तिर्भवति इत्याशंकितम् तत्राद्ये पक्षे सो

मान्यसूत्रेणाप्रत्ययेन दृष्टा द्रामि अपप्रत्ययो दित्यकारमत्ययेच गोपायांचकार गोपाये त्याप्रत्यकानिवृ
त्तिपक्षे दृष्टसिद्धावपि तन्निवृत्तिपक्षे जुगोप जुगुपिथ इति सिद्धान्ते स्यप्रति निष्पन्ने तत्र न प्राप्नोति गोपायांच
कार गोपे तिचानि वंप्राप्नोतीति दूषणामुक्तम आद्रीती पेतु गोपांचकार गोपेत्यनिषेधप्राप्त्याश्रिति गुपधातो
रायप्रत्ययः आमि गोपायांचकार जुगुपे जुगोपेती प्रसिद्धावपि गोपायेति वं न प्राप्नोतीति दूषणामुक्तम्
योगविभागसामर्थ्यात्सार्वधातुके प्यायपगीकारेण गोपायपतीती नु सिध्यतिति नत्त दृनि षापाहू वन्नं
अन्तर्नीत सामान्यतः आयाद्दयोवा सार्वधातुके नित्यमिति न्यासमते नसामाधायस्यादिव्यस्त्रीयत्वञ्जु
विप्रतिषेधेनेति विप्रतिषेधेन सार्वधातुके आयादीनान्बाधआशङ्कितः पश्चाद्दन्नवकाशेराया
दि विरायादिविधानानवकाशत्वादिति वार्तिकवचनात्स्यादीनां बाधमुक्त्वा गोपायिष्यतीत्यस्याति
[illegible] अद्धावकाशेपश्चात्पायेस्तेववार्धधातुके इति विषयसप्तमी मंजीकृत्यतत्सिद्धिरित्युक्तम् एवं अत्र

र्धधातुके नित्यमित्यस्य लिङ्प्राप्ता आपादेस्त्व चानिताऽर्थस्य च कृमशाकस्यादिति बोध्यम्॥ केचित्तु पुस्त
के वृतकृत्तोत इमित्यस्यापवादे नयवेत्यस्मात्सा कुर्यापादयइतिपाठो दृश्यते नन्वेवं सुत्तरं चानिताऽर्थेषवीति नच
रापादित्यत्र जस्त्वं वा वसानेइतिकौमुद्यां दर्शितं क्रमविरोधः जस्त्वेत स्यासिद्धत्वात्तु रवनप्रामाराणं मयेवि ज्ञो
ऽनेनस्यस्मात्किंपिबुधस्य वगापन इत्यस्मात्किंपि चासिद्धत्वमुदस्माहोस्वप्रवृत्तिप्रदर्शकं न हृस्ये स्वप्रवृत्तिस्व
बोधकं पूर्वशास्त्रप्रापकस्योपस्थितपूर्वत्रासिद्धमित्यस्य च वनप्रामाण्यापादनापेक्षि स्थैप्रवृत्तिप्रदर्शकं रस्य मुद्रामात
रत्वादिति। स्ये पूर्वशास्त्रप्रवर्तकस्योपस्थितपूर्वत्रेत्यस्योदासीन्येन बाधकत्वस्यापत्तिकल्पने नाहो [illegible] इत्यादा
पात्। अत एव वक्ष्यमाणवाक्यादित्यादिनिर्देशानुसंगच्छते॥ एतेन नवरापादित्यत्र जस्त्वं वावसानेइति कौमुद्युपदर्शित
क्रमविरोधः तस्यासंभवेव एवं बाध्यबाधकभाव इति वार्तिकमतानुसारित्वादित्याद्युक्तानपूर्वापरत्वं यविरो
धइति केपटानुयायिनः परास्ताः नवस्त्वं वाधित्वेतिशेखरविरोधः तस्य भाष्यरमतानुसारित्वात् अतए

५५ वऊर्धैर्धस्येतिप्रतीकस्य शाब्दरत्नः संज्ञकत्वेऽप्यतएव जग्धबिति प्रतीकमुपादायपाठोयेतिशेषदमुक्ता अन्तरधप
र्दवर्त्वं घटितमुदाहरणांपुपमुक्तमतेवद्द्वितीयमितितदुक्तंस्वारस्यंचपरास्तं रेलमुडा हीनत्वेनतस्ये वप्रास्याररत्नमु
मु दर्शदितिप्रत्नीकटकारपठितपुयोगेपत्तानदस्यास्येपत्वाघ्वे श्रीदाहेशस्तां नदतिनुमपक्किमर्थपाठुव्य
तेनमूहेवोमेतकारूपमिद्धिः टस्मातस्य शातुसवर्णदीर्घत्वेनमिद्धं नमिध्यतिमतोगुणादतिपररूपप्रा
प्तौ तिमकारोच्चारणसामर्थ्यात्रपविध्य तीतिभाष्यस्याकारोच्चारणसामर्थ्याद्दितिप्रतीकमु
पादायच्च्यथातकारएवविधीयेतआद्रेःपरस्येत्यादेः तकारेघडितेसंयोगान्तलोपेवटक्षात्द्दिसिध्यती
ति कुयटोन्नेरवमेव :किंयहांतेपूर्णाभावेनरूपेप्रतिपाजीरवमानाहेयत्वाद्वितिदिकशेषिकोराबोध
इति तस्यविधायकत्वस्यापिस्वीकारादितिभावः यद्यपिमनोरमापांगाहुमाहीनातस्येहमिसरगाहा
हाहीनांतुसंकृतंमक्षादन्यगासिद्धिरितिशेषदितिमत्रस्यलक्षणांत्वंयथेमहस्माहमशास्तेमादि

राम
५५